

OKNYTT

Medlemsblad för Johan Nordlander - sällskapet

Red: Lars-Erik Edlund   Nr 3-4 1984   Årg 5

INNEHÅLL

Karl-Hampus Dahlstedt. Roland har gått bort.....	1
ARTIKLAR	
Agaton Sjödin. De tre jättekasten.....	5
Oscar Lundin. Mormor på Berg. "Majorskan på Ekeby" i norrländsk version.....	8
Karl-Hampus Dahlstedt. Några sagor och sägner från Ångermanland. Nedtecknade av Frans Bergvall och Einar Genberg.....	12
Kenneth Awebro. Tvärvetenskap i Lappland.....	20
Ulf Olsson. Robertsfors - samhället, bruks- arkivet, forskningen.....	25
Ralf Norrman. Kommentarer om vörårunorna.....	30
Gösta Holm. Svar till en fanatiker.....	39
†Roland Otterbjörk. Replik till Ralf Norrman.....	42
Evert Salberger. Till r-runorna på Båtholmen- stenen.....	44
RECENSIONER - ANMÄLNINGAR	
Lennart Lundmark, Phebe Fjellström, Börje Har- nesk, Bo Sundin. Recensioner och anmälningar.....	49
Nils Gustav Lundgren. Norrbottnisk lokal- historia. Två skrifter från Norrbottens museum.....	59
Sverker Sörlin, Tryggve Sköld, Lars-Göran Tedebrand, Mats Rolén, Gun Boberg, Tom Erics- son, Mats Wahlberg, Gudrun Utterström, Mats Thelander. Recensioner och anmälningar.....	61

Redaktörens adress:

Lars-Erik Edlund
Mariehemsvägen 13 C III
902 36 UMEÅ

Tel 090-13 55 82

ROLAND HAR GÅTT BORT

Under själva julnatten drabbades Johan Nordlander-sällskapet och ämnet nordiska språk i Umeå av en svår och smärtsam förlust, då universitetslektorn Roland Otterbjörk gick bort efter en ganska lång och säkert smärtsam sjukdom, fastän Roland bevarade sin vitalitet in i det sista.

Roland skulle ha fyllt 60 år den 6 februari i år, och vi hade förberett en hyllningsskrift till honom inom ramen för serien "Tre kulturer", utgiven av Johan Nordlander-sällskapet.

Roland Otterbjörk var nämligen den främste kännaren av Sveriges personnamn. Men han framstod inte som en kammarlörd stugsittare utan som en friskus med starkt intresse för friluftsliv, särskilt orientering, som hade lätt för att få vänner och kamrater. Som personnamnsforskare blev han bekant för en stor del av svenska folket i och med att han gav ut uppslagsboken "Svenska förnamn" i Svenska språknämndens serie 1964 (2:a uppl. 1977) och "Våra namnsdagar" (1966). I synnerhet det första av dessa arbeten borde varje föräldrapar ha i sina händer, innan de anmäler det nyfödda barnets namn till folkbokföringsmyndigheterna.

Där får man till exempel veta att *Leif* är ett gammalt nordiskt (norskt) namn, som betyder "arvinge" och att *Leif Eriksson*, som seglade till Nordamerika år 1000 var dess förste kända bärare. Eller att *Majken* är en lågtysk diminutiv (smeknamnsform) till *Maria*, som även uppträder i formen *Mariken*, men i svenska sammanhang första gången möter 1595 med formen *Moiken*.

Roland Otterbjörk intresserade sig inte bara för namnens ursprung (etymologi) utan också för deras geografiska och sociala spridning samt för personnamnsvård. Om det svenska personnamnsskicket utformning och

förflackning handlar sålunda en av hans tidigaste uppsatser "Våra nordiska flicknamn". Genom personnamnsforskningen kom han också att intressera sig för runforskning, ett intresse som senast dokumenterades i hans uppsats "Eftermälet på Kolsundsstenen" i festskriften till Sigurd Fries i april förra året.

Roland Otterbjörk var född i Sorunda på Södertörn och uppvuxen i en genuin folklig miljö. Efter studier i Uppsala fick han anställning i Vitterhetsakademiens ordbok över "Sveriges medeltida personnamn" 1953, och från 1959 som detta viktiga verks redaktör. År 1968 lämnade han denna anställning, som tydligen tycktes honom ge för snäva arbetsvillkor, och tog tjänst som universitetslärare, från 1970 som ordinarie universitetslektor vid det nya universitetet i Umeå. Men han kvarstod praktiskt taget ända till sin bortgång som arbetande ledamot i Vetenskapssamhällets (i Uppsala) personnamnsundersökning, ett projekt som ägnades åt den nya tidens namn, särskilt de folkliga och dialektala namnen. Tillsammans med Margit Wennstedt gav Roland Otterbjörk i denna egenskap ut "Släktnamn i Umeå 1622-1820" (1984), ett arbete som är enastående i sin art i vårt land och säkert kommer att visa sig nyttigt inte bara för namnforskare utan också för genealoger. I Uppsala var Roland också några år verksam som arkivarie på Ortnamnsarkivet.

Som vetenskapsman tillhörde Roland Otterbjörk den humanistiska typen. Han var inte särskilt road av avancerad statistik eller datorer. Men han hade tillägnat sig ett väldigt förråd av kunskande om svenska personnamn, särskilt förnamn, och visste mycket mer om detta ämne än han hann skriva ner i vetenskapliga uppsatser. På denna grund ägde han i sin hjärna en vetenskaplig intuition som arbetade snabbare och allsidigare än varje datorprogram.

Under sina Ume-år blev Roland Otterbjörk naturaliserad norrlänning. Det var han som tillsammans med Lars-Erik Edlund tog initiativet till Johan Nordlander-sällskapet som verkar för norrländsk humanistisk forskning,

med särskild hänsyn till samarbetet mellan universitetet och forskarna runt om i den norrländska landsorten.

Under fyra år 1979-1983 var Roland Sällskapetets vice ordförande. I en ledare i Oknytt 1981:3-4 med rubriken "En treåringens föresatser" pläderade han för universitetets tredje uppgift, dvs. för samarbetet "mellan oss som kallas yrkesforskare och alla lokalforskare eller fritidsforskare". Och han såg i en framtidsvision hur varje medlem av Johan Nordlander-sällskapet rapporterade kort och klart vad han/hon har gjort i forskningssväg och vad han/hon tänker göra. "Detta kunde sedan bli stommen i ett norrländskt lokalforskarregister som säkerligen också skulle ha ett stort allmänintresse".

Roland ivrade också för en utökad utgivning av källskrifter, men reste borst mot det "perfektionsraseri som gör att man drar sig för att publicera äldre handlingar, om man inte samtidigt kan prestera långa och utförliga kommentarer."

Minnestecknaren håller med också om detta. Men jag utgår ifrån att Roland, som var en utmärkt kännare av äldre och yngre handskriftliga källor för personnamns- och dialektforskning allt sedan sina år som redaktör vid den medeltida personnamnsordboken, underförstår att en grundläggande kommentar om handskriftens proveniens och preliminär presentation av dess ställning till närstående handskrifter är nödvändig.

Johan Nordlander-sällskapet har svårt för att förverkliga alla sina högtflygande planer. Det var Roland medveten om. "Ett liv är så kort, de kompetenta krafterna få, och därför blir det mesta urkundsmaterialet aldrig utgivet", skrev Roland till sist i den citerade Oknytt-ledaren.

Inför denna slutreplik "d'outré-tombe"* känner vi plötsligt åter smärtan över vår väns bortgång och livets korthet obevekligt riva i vårt inre. Vad vi närmast hoppas kunna uträtta i Rolands anda är - förutom hyllningsskriften som nu blir en minnesskrift - att ge ut det

*fr. *d'outré-tombe* "från andra sidan graven"

första bandet av Johan Nordlanders "Norrländska samlingar", dvs. häftena 1-6 med norrländska skatteböcker av olika slag. Vi hoppas kunna göra det med bistånd av eminenta handskriftskännare som kollationerar Nordlanders läsningar med originalkällorna. Ty även den store Johan Nordlander kunde göra misstag.

Till dess - vila i frid!

Karl-Hampus Dahlstedt

ARTIKLAR

DE TRE JÄTTEKASTEN

AV AGATON SJÖDIN

När den första kyrkan i Fjällsjö var under byggnad, fick tre jättar i Ramsele vetskap därom och blev så förbittrade, att de beslöt sig för att kasta ned bygget med stenar. Om resultatet av jättarnas ansträngningar berättas emellertid olika. En sägenvariant uppger, att den första jätten inte kastade sin sten längre än att den föll ned på Storstensberget i Ramsele, intill gamla landsvägen, mellan Gatusjöarna, mitt för Nordantjäls fäbodrar. Den andra jätten kastade dubbelt så långt, så att hans sten hamnade på Sunnansjöåsen, på östra sidan om nuvarande landsvägen mellan Silsjönäs och Backe, ungefär ett hundra meter norr om Edvin Vikströms gård. Den stenen, som flottningsföreningen sprängde sönder i början av 1960-talet, fanns omnämnd såsom "Storstenen på Sunnansjöåsen" i en gammal handling från år 1511 och utgjorde då rågångssten mellan byarna Sil och Sunnansjö. Numera är dock denna handling förkommen. Den tredje jätten kastade sin sten några kilometer längre, så att den föll ned i Sunnansjö, strax norr om vägen genom byn. Den kallas Hög-Krecks sten, är 4-5 meter hög och oskadad. Namnet torde härleda sig ifrån att någon kvinna vid namn Kristina en gång i tiden bebott den gård, som ligger intill stenen på kullen.

En annan variant av samma sägen berättar, att första stenen föll ned på Pikstenmon i Sil i Fjällsjö intill landsvägen, den andra på Sunnansjöåsen ("Storstenen på Sunnansjöåsen") och den tredje intill landsvägen mellan Backe och Silsjönäs på västra sidan, ungefär hundra meter söder om, eller ovanför Gunnar Johanssons gård. Den stenen kilades sönder omkring 1903, då vägen mellan Backe och Vängel blev bruten och avlägsnades helt sommaren 1982.

Ännu en variant säger, att den tredje stenen blev hejdad av klockklangen och föll ned i Fjällsjön mitt för nuvarande gamla läkarbostaden, en kilometer nedströms kyrkan. Den stenen kallas Klockskäret. Förr i tiden kom stenen upp i vattenytan vid lågvatten, men sedan Fjällsjödammen byggdes, blir den ej längre synlig.

Uppenbart är att dessa tre sägenvarianter har olika ålder och att de uppkommit var och en allt efter som landsvägens sträckning mellan Ramselebygden och Backe blivit ändrad.

På en landskapskarta, betecknad Y 1, utan angivet årtal men ritad troligen omkring 1648, finns en stig utprickad, som går från Ramselebygden över Storstensberget ned till Fjällsjöälven i Nordantjäl, följer västra sidan av älven över Stenviksstrand, går över Vängelälven, Sörånäset och Silsjönäs ned till noret vid Eskil Perssons gård. På andra sidan noret löper den på östra sidan om "Storstenen på Sunnansjöåsen", över åsen, förbi stenen ovanför Gunnar Johanssons gård och kommer ned till Fjällsjön i Sunnansjö ett stycke nedströms kyrkan.

Denna stig är troligen mycket gammal och efter denna finns tre av de stenar, som nämns i de olika sägenvarianterna: Stenen på Storstensberget, stenen på Sunnansjöåsen och stenen ovanför Gunnar Johanssons gård.

Senare i tiden kom vägen mellan Ramsele och Backe att gå över Fjällsjöälven i Nordantjäl ungefär en kilometer ovanför den nuvarande bron, genom Norrånäs, Söredsta, Norredsta, över Pikstenmon och genom Sil ned till Östra Silsjön mitt för byn Noret, förbi Haldo Sjäodins gård, över Åsen, förbi Hög-Krecketes sten, genom Sunnansjö by och ned till den plats vid Fjällsjön där vägen tidigare kom ned. Efter denna vägsträckning ligger tre av de i sägenvarianterna nämnda stenarna: Stenen på Storstensberget, stenen på Pikstenmon och Hög-Krecketes sten. Vägen bröts 1792. Denna variant bör därför vara yngre än den förra. Så länge som man brukade den gamla stigen, fabulerade man väl inte om stenen på Pikstenmon?

Varianten, som talar om att klockklangen hindrade stenen från att nå fram till kyrkan, är fragmentarisk och ingen vet, hur den i början lydde, men troligen har också den berättat om tre jättekast, men sagesmannen eller någon av hans sagesmän har glömt de två första kasten. Kanske lydde sägnen i början så: den första stenen föll ned på Storstensberget, den andra på Sunnansjöåsen och den tredje föll ned i Fjällsjön?

Sägnerna om jättekast är i vårt land legio. Den första uppteckningen av detta slag härrör från Kristianstadstrakten och upptecknades år 1624. Kyrka fanns i Fjällsjö 1531. Då kyrkklangens skyddande makt framhäves i den sist nämnda sägenversionen kan denna mycket väl vara den äldsta. Klockskäret omnämnes ju också i en annan Fjällsjösägen.

Tryckta källor:

Fjällsjö hembygdsförening: Fjällsjö krönika 1950. Härnösand
1951

Friberg, Nils, Vägarna i Västernorrlands län. Del I och II.
Stockholm och Härnösand 1951.

Liungman, Waldemar, Sveriges sägner. 7 delar. Stockholm
1959.

Muntliga källor:

Nils Petter Sjödin, Silsjönäs, Fjällsjö.

Herman Schödén, Backe.

MORMOR PÅ BERG. "MAJORSKAN PÅ EKEBY" I NORRLÄNSDK VERSION
AV OSCAR LUNDIN

ÅDALENS FÖRSTA TRÄPATRONER VAR - PRÄSTER

I Getbergs by i Ullångers socken föddes Niklas Berg. Namnet togs efter hembyn. Som präst tog han namnet Nicoli Jonae Berg. Efter att ha "åkt på consistoriekärran" i 18 år tillträdde han Resele prästegäll. Här byggde han i Bodvillån en vattensåg, köpte hemman, avverkade skog, sågade och flottade virket till Hammar för stapellägning, reste till kuststäderna och sålde, och dalerna formerade sig i prästgårdens kassakista.

Han gifte sig med en dotter till kyrkoherde Sundius i Boteå. I äktenskapet föddes 1779 dottern Anna Brita.

Vid faderns frånfälle upptog dödsboet 10 000 daler silvermynt. Denna stora förmögenhet hade dessa Ådalens första träpatroner skrapat ihop.

Redan i livstiden hade fadern valt Anna Britas make. När han läste vid Åbo akademi hade han träffat en man, som skulle giftas in i släkten, Kristian Wallensten, 55 år vid vigseln. Fadern hade funnit detta parti mycket förnämligt. Vad Anna Brita kände och drömde, frågade fadern inte efter mer än hur månen ser ut på baksidan. Den blivande maken hade varit med Armfeldt i Norge 1718, var adelsman efter sin far i Finland, var änkling efter en friherrinna Grass och numera häradsövding i Ångermanlands södra domsaga samt ägare av stormansgården Berg i Bjärträ socken.

Vid 16 år vart Anna Brita lagmanskan nådig Wallensten. Men herrskapet Wallensten flyttade inte till Berg. De valde att bo på Åbordsön i älvens utlopp. Då maken dog var Anna Brita 27 år och hade tre minderåriga barn, en pojke och två flickor, att fostra.

I närheten på fasta landet fanns grundaren och ägaren till Utansjö bruk, Daniel Halenius, 70 år. Han var änkeman efter någon Mört, och han högg som en stenbit på Anna Brita, och som brukspatronessa flyttade hon in i herrgården på Utansjö.

Efter några år överlät Halenius bruket till Erland Norén, som var gift med Anna Britas dotter. Så ska en slipsten dras. Wallenstensbarnen hade i farsarv fått 4 av stormansgården Bergs 7 seland. Barnens 4 seland köpte Halenius tillbaka till Berg för 3 000 daler, och så flyttade patron Halenius och alla ägodelar till Berg i Bjärträ.

Visserligen stod 80 000 daler kvar som insats i Utansjö bruk, men ändå körde Anna Brita Berg Wallensten Halenius först i flyttkaravan med en av tre fordon fulla av den tidens stora skivor kopparmynt, och efter kom de övriga många vagnarna med husgeråden.

Av Wallenstensbarnen drunknade Nils Johan som gymnasist i Härnösand. På Utansjö blev dottern Anna Maria änka efter Erland Norén, men nye ägaren "konserverade" henne. Dit gick en spratteltråd. Andra tråden gick till Graninge, där "Norrlands rikaste man" patron Jakob Efraim Classon var gift med Anna Britas andra dotter med Wallensten, Katarina Helena. De hade tio barn. Sönerna satt som brukspatroner på Bollsta, Graninge, Forsse, Sollefteå. Jakob Efraim Classon avled 1809. Då hans son, Jakob Cristian, skulle lösa ut sina nio syskon, måste han ta ett stort lån, som var början till slutet.

I fyrtio år satt Mormor på Berg, som barnen på Graninge kallade Anna Brita, som änka och ryckte i spratteltrådarna till Utansjö, Graninge, Forsse, Sollefteå, Bollsta; som härs-kare över Ådalens järnbruk. Hon reste till kalasen och höll kalas. Hon varnade här och berömde där. Mest tyckte hon om patron på Sollefteå, Clas Abraham, till vilken hon testamenterade Berg. Hon avled på Berg 1847, 88 år gammal, och begravdes i familjegraven i Nässom i Bjärträ. Som minne skänkte hon Bjärträ kyrka en ståtlig vinkanna av silver och en dito oblatask.

Efter hennes död kom katastroferna. Järnmanufakturerna försämrades i början av 1800-talet. Alla masugnar utom Bollsta släcktes. Exporten till Norge förlorades. Allmän inflation och oreda i valutorna efter finska kriget. Gideå bruk brann ner. Även en stångjärnshammare i Graninge brann. Två sjöhaverier

formerade förlusterna. Lånen, som Jakob Kristian på Graninge bruk tagit för att klara arvsskiftet, sadades upp, och krediterna försvann. Så inträdde konkursen.

1824 såldes Graninge bruk till ett konsortium, lagman Gavelius och friherre Nierath Nordenfalk på Holm.

Vid konkursen drogs bröderna på Bollsta, Forsse, Sollefteå med i det ekonomiska slutet. Clas Abraham på Sollefteå bruk måste sälja stormansgården Berg till en Bergman, farfarsfar till Johan Bergman, som omnämns längre fram.

Classönerna fick "stoppa pipan i säcken" och leva vidare som inspektorer på bruken i ringa omständigheter.

Stormansgården styckades opp till olika hemman i Bergs by. Apelgården, "den grannaste i Ådalen" med lönnar, lindar och askar, har fått förfalla och överväxas av lövsly, enar och vide.

STORMANSGÅRDEN BERG

Johan Bergman i Berg, sonsonson till den Bergman, som köpte stormansgården av Sollefteå bruk hade i sin ägo två skrifter, som rörde gården Berg. Den ena skriften var bouppteckningen efter Halenius. Denna är källa till det följande.

BOUPPTECKNINGEN

Rummen hette "Storsalen" och "Övre salen" och "Blåkammaren", alla tre med målningar på de kalkrappade väggarna. Bouppteckningen visar vad ett stormansbo kunde omfatta under 1700-1800-talet.

Skattehemmanet Berg, 7 seland
Tre hästar, 14 kor, oxar, får,
svin (1415 daler silvermynt)
Patronessans "lyx" var:
2 armband av svart agat (120 daler)
Ett par örhängen (80 daler)
4 sigillringar av guld, 1 guld-
kedja, 1 guldur, sex ringar,
nio pärlor, allt i guld
(1776 daler)

För att duka till de stora
slätkalasen:
4 förgyllda silverkannor
8 förgyllda silverbägare
4 tumlare
Skålar
26 silverskedar
9 teskedar
Sockerdosor
Kaffekannor
2 ljusstakar (8187 daler)

Malm och tenn icke upptagna

1 000 3 öres speciemynt
174 6 öres
Större mynt och medaljer
(1548 daler)

Möbler m m:

4 stora väggspeglar
3 mindre dito
5 paulunsängar
6 ståndsängar
48 stolar 6 klädda kuller-
stolar
4 soffor
2 cittror
2 flöjter
1 brädspelsbord
3 bössor
4 pistoler med inlagt guld
2 värjor
2 hirsfångare
5 sjökompasser
1 tub
1 barometer
7 drickestunnor
6½ ankare
11 träkantiner (2 521 daler)

Linne:

12 stora drälldukar (3 tjugo
alnar, 4 tio alnar)
10 dussin fina servetter
32 handdukar
50 lakan (740 daler)

Äkta porslin och ordinarie
(220 daler)

Böcker (665 daler)

Mjölkkammaren:
5 dussin trätråg

Slöjd:

6 vävstolar
3 täckestolar
1 järnsvarvstol
1 snuskvarn
Många verktyg (ej värderade)

Visthuset

Hudar från gården:

Björn, räv, hund, katt (ej
värderade)

Annan förmögenhet (80 000 da-
ler)

HÄRM

Då Mormor på Berg byggde magasin skrädde en man timret och en man höll stocken stadig. Då han fick avlöningen, fick han inte mer än vad en hållhake kostade.

I bäcken var en damm, där pigorna tvättade kläder. En gång ofredade en dräng henne som höll på med klädtvätten. Hon knuffade resolut drängen i dammen. När mormor hörde talas om händelsen, gav hon tvätterskan en hel vitost för hennes karskhet.

En av oxarna kallade Mormor för Bellman och en ko för Ulla Winblad. Kreaturen i fråga "tegades jämt te varann".

Under finska kriget 1809 kom en adelsdam på flykt till Berg, där hon fick en fristad. Sadeln med fina förgyllda spännen, vilken hon ridit på, fanns på Berg ända till dess gården revs, då "allt skräpet vräktes ut på lägda och brändes opp". "Se mytje skräp ha ja inte brännt opp på en gang" sa Ulander som rev. Halva huset byggdes opp på södra sidan av Bergstjärna. Andra halvan byggdes opp vid södra färjläget i Hammar.

NÅGRA SAGOR OCH SÄGNER FRÅN ÅNGERMANLAND

NEDTECKNADE AV FRANS BERGVALL OCH EINAR GENBERG

REDIGERADE AV KARL-HAMPUS DAHLSTEDT

FÖRORD

Med den moderna bandspelartekniken fick dialektforskningen nya möjligheter att studera äkta och naturligt talspråk hos dialekttalande. Genombrottet skedde under åren närmast efter andra världskriget. I "Övre Norrlands bygdemål" (1954) är de flesta texterna ännu nedtecknade för hand av dialektupptecknare, men några är utskrivna efter bandinspelningar.

En genre bland bygdemålstexter som inte får glömmas är - vid sidan av taltexterna - de berättelser som är nedskrivna av de dialekttalande själva med hjälp av en variant av det svenska alfabetet som passar den enskilda dialekten, ofta kallad "grov beteckning", fastän ordet "grov" är orättvist nedsättande. Ett sådant alfabet för en viss dialekt kan vara fullkomligt i sin art. Det är först när man vill återge flera olika dialekters uttal vid sidan av varandra, som ett "finare" beteckningssystem behövs.

Tidigare har Oknytt publicerat texter av Märta Kihlgren från Öhn i Ed och Agaton Sjödin från Silsjönäs i Fjällsjö. Här följer nu nedteckningar på dialekt av Frans Bergvall i Edsele och Einar Genberg i Myckelgensjö.

Frans Bergvall är född i Gideåberg i Edsele 1903. Han blev 1979 hedersdoktor vid humanistiska fakulteten i Umeå, bland annat på grund av den stora sagosamlingen på dialekt "Sagor från Edsele", som är under utgivning genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Sagor är ofta universella i sin stomme, men här har valts tre stycken som hör tydligt hemma i den norrländska miljön, inte bara i den yttre språkformen.

Einar Genberg är född 1897 i Myckelgensjö i Anundsjö. Han har varit min främsta sagesman och språkmästare i Anundsjö-målet sedan 1951. Här har han själv skrivit ner sin variant av den välkända sägnen om lappmorden i Myckelgensjö med en grov ljudbeteckning avpassad för skrivmaskinen.

Om uttalen i de två dialekterna se nedan efter texterna.

1. HUR BERGFINKEN OCH VAKAN FINGO SINA LÄTEN (FB)

Dä va två fôgLa sôm skôllé færa ut i væLa å lärê sä låta. Epên va 1läkt vä tvintn¹, å annra va en vakê². Då dôm for fram jöning skojjên, hÔLÉ dôm hôr dä let ti knekave³n. Å dä tykkte tvintn let så bra, dä han støppte å læLê sä dä, å vä dä va han nôgd å støppte⁴ för där han va.

Men vaka² hup for væLa rônnt å læLê sæ så mang é låta, att

-----

1) ¹bofinken - ²taltrast - ³träd(stammar) som gnisslar mot varandra i skogen - ⁴stannade

hop jett⁵ sjötê⁶ på tâ natta för tell å hinnê vä sæ. Så jekk-ê tell, att n dønn vart kâllet tjerêtvintn⁷, för han låt bærrê tjerrr, sôm då låt ti knekaveⁿ³, å vaka kâllês för nattvaka, för att hop sjong om nåttêrn.

2. DISA SOM GICK TILL KUNGEN (FB)

N gang längê längê sæp var-ê fLerê oåra¹ ått værtannê. Åkra ga litê åring, å jakta å fiskê ȳlo fel, å lannê kønnê intê fö åll ê männisêr som fanns, å då såg ê ut sôm om ållihop sköllê duka õnnêr. Kungên hõll rådlag vä sinê männ, å te sist beȳlõt man, att man sköllê ta tâ dægap² åll sôm bære tårdê utan tell å konna jera rätt för sæ - tõkkê epa sôm va örkeslös håll lytt. Då va ju båtter, att ong å stærk ê epa sôm sköllê fortplantê ȳläktê fikk leva, än att åll sköllê förgås.

Enn tâ kungêns rådmänn va så mytn³ å kønssstê då han kommê himm, att dotra haņs sôm hetê Disa fråggd-n va beȳlut døm haddê fætta, då han va så besõnnêrle. Han anförtroddê-ņa va sôm haddê bestämts. Då sa Disa:

- Då fodrêr kerra tell för å fætta ett så gruvlet beȳlut! Haddê jäg fott je kungên ett råd, sköllê då ha vortê ê annê å båtter. Far hånneņ for då tebakks hitell kungên å ba att dotra haņs sköllê fo komma å framförê sätt förȳlag om hør fråga sköllê lösês. Månkungên va trött å utless på tell å hørê ållê omõjligê förȳlag, så han sa, att om Disa kønnê komma hitell-n intê klädd å intê oklädd, intê mätt å intê fastande, intê gåênde å intê ridande, intê ennsam å intê i sällskap vä nann männis, intê i ny å intê i neap, intê på dag å intê på natt, sä sköll-n lyssnê på-a.

Vä då menņtê kungên att han sköllê ȳläppê träffê-ņa, män då to-n fel. Då vart just då nytåninga⁴. Disa jekk tell kungên i gryninga. Hop haddê sveppt in sæ ti ê fisknät å lösst opp hârê, å hârê å nätê hõljde-ņa. Inna hop ga sæ iväg åt-a n lõk. Att hop værkên sköllê fo gå håll ri, intê komma ensam håll ha n männis i sällskap, lösstê-ņa så att hop tog n bõkk vä sæ sôm sällskap, å så la-a enê beņê på bõkkên å hoppê på aⁿnrê.

-----

1) ⁵måste (pres.) - ⁶skarva på - ⁷bergfinken

2) ¹nödår - ²ta av daga - ³blyg - ⁴nymåne

Då kungên fekk si Disa försto-n att hoj va kLokarê än han sjâlV å hanj råjivara, så han lätt-a komma vä sätt förÿlag.

- Sjikk fåLke tell dä obeboddê lannê i nårr för å odle opp ny-e markêr där! sa Disa.

Kungên tykkte dä va ê gött förÿlag å joLê sôm hoj sa.

Å ättê Disa intê barrê va kLok utan vakkêr å, to kungên-a te dråttning. Å dä ä Disa sôm ha jett namnê åt Distingen⁵, dit vorê förfädêr for å sålldê sjinn å fögeL.

3. LAPPORDEN I MYCKELGENSJÖ (EG)

Dä ska fäll vårâ på dö visê, att allmogên sôm var bofast fekk ha obehag på mangê vis utta-nê dâp spålappa¹. Lappâ å siq siê tyssê föll vaL² trängt önnâ³, sö dâmm sku hätes⁴ spä¹ å ställ dell förtretliheter på ömmest⁵ visâ.

För dell å fo-ñâ slut på ällê oejentliheter sku ällmogên hadd övêrensômme om dell å ställ dell-ê rektet-ê jästabô - sôm dôm å joLê - å bjuddê lappâ. Å lappâ kômme mysstjê⁶ rektet.

Lappâ sku hâ vorrd traktera bå vä mat å dröckjom, sö mysstjê⁶ dâmm vellt hâ, dess⁷ dâmm samne bårt-i önnâ för önnâ³.

Sån dâmm då hadd samne bårt-i ällihopp sku ällmogên hâ täjje⁸ å stâr⁹ langboLê sôm lappâ såt oppêt, å kLämt fast dâmm emot väjjên,¹⁰ ä ättê-pâ hadd dâmm kLöbbên dell hanns å kLöbbê i-höl¹¹ dâmm ättê sôm.

Emellerti skullê-ñe våra n lappkvenn¹² sôm hadd lökkes å kômme lös å kryp utt å försvenn uttañ dö¹³ dâmm vordd varsê raväg¹⁴. Men dâmm opptäkt-ê föll sö småningôm, å försto vä en gang att hoj hadd no jedd sä iväg ätt spätrommâ. (BefalKningâ visst föll vår lappâ haddê bopLassn.)

I alla fall sku-nê å vårâ nagêre¹⁵ eper sôm hadd täjje⁹ ättê å hönne opp-â innpå skojjên, å täjje fast-â.

Men då törs-int dâmm fârâ dellbâkâ vä-ñâ, vä minnêr än binn för öga på-ñâ¹⁶. Å då dâmm sku hadd kômme i nerheta uttâ byn skull-â hâ teggd å bedd om å fo si byn n gang dell, men dö skull-â vorrd näkkt¹⁷ för. Men horrê hoj hadd hülle på sku-ñâ

-----
2) ⁵distingsmarknaden äger rum i Uppsala

3) ¹märk att Ang. spä betyder 'trolla' och späke betyder 'spå, sia' - ²varda, bliva - ³undan - ⁴det hette att dom - ⁵många olika - ⁶mycket - ⁷till dess, tills - ⁸tagit - ⁹stjälpt - ¹⁰vägen - ¹¹ihjäl - ¹²lappkvinna - ¹³dö "det", här: att - ¹⁴genast, strax - ¹⁵några - ¹⁶på henne - ¹⁷det skulle ha vägrats (nekats) henne

hadd vøre sö¹⁸ fo opp ifrån ögâ för nagêre¹⁵ ögnabLikk å fott syñ på Hôjjên, å dön kulln skull hadd vorrd bränd.

Men dâmm va föll sö fo ijänn för öga hennars å kömmâ sä dell-bâkâ ditell ännêrên. Å då skull-â ha fott sömmâ sjuss sôm dö övrigâ lappâ. Ätte-pâ älltehoff skull dâmm hadd begräve ê dâñ lappâ uti Langnêsê.

Sö ly sägnên öm spålapplâ å öm hörre dâmm hadd gått ätte för dell å utrot dâmm, enlit vö jag menns, men far å-n morbror dell miñ mor berette. (Far var född 1849 å miñ mors morbror êndera 1833 häll 1834.) Far berette å, att önnêr hañ oppvåksti menntês-n dell dö-n¹³ dânn hōjjên¹⁹ var älldelês snö²⁰.

Dä fanns ingên väkstlihet där. Hōjjên är namnê på-n litn kulle i västêr-dêln²¹ å byn älldelês åti sjön. (Dä namne ha-ñ älltjamt än i dagLit taL. Langnêsê ä-ñ grusås sôm stikk utt i östêrê äen²² å sjön.)

Langbolê, sôm lappâ sku hätes²³ ha sette oppet, skâ hâ föntês kvar ti-n gåL häri byn, mên öm dä fenns kvar än, tro-e sôm knappast. Dä gamLê berette å att allmogên skull hadd fott dell å mé Kungligt dellstann för dell å vidtâ dânn åtjärden för dell å utrot spålapplâ.

Men öm dä nu ha föntês nan värkLihet baköm älltihopp, dä kan e minnst uttâ ällt yttêr mä övêr.

4. LYCKLIG JAKT UTAN KULOR OCH KRUT (FB)

Dä va na herra sôm kommê å velle att jæ sköllê fåljê dôm å jaktê, män jæ sköllê intê fo ta nan bössê vä mä. Dôm sa att jæ haddê röktê om mä att dä va bærrê jag sôm hann sjutê na, då jæ va utê vä jaktsällskapa. Ja, jæ sa att dä jekk för sæ, om jæ fekk bra betærrt. Å dä fekk jæ i förskött tell å mä.

Vi jekk te skokks, å dä sto int på förn dä va fullt drev. Hærrêkæra kute å ställde sæ på pass, män jæ såt där jæ såt. Jæ haddê ju ingê årañ opp, utan bössê sôm jæ va. Vi hadde gått så jæ va fögañ svette. Så jæ knäfftê opp övestê råkk-knappên å i dä samma kommê hæran skuttên å hoppê rätt inna råkkên på mä. Jæ knäfftê åt knappên å såt där jæ såt.

-----
3) ¹⁸förmått - ¹⁹högen, kullen - ²⁰snöd, kal - ²¹västra delen
- ²²östra änden - ²³jfr not 4

Hunna kommê, å dä vart tappt, å jägara kommê å könnê intê begripê va sôm haddêvorttê vä hunna. Dôm haddê ju skrytt så be-dröVLet tå dôm, så dä va ju förærjlet, att dä vart tappt så fort. Då jæ haddê hörrt på dôm längê nog, steg jæ opp å to fram hëran å visstê¹ dom å så ʎlo jæ-n mot n stôbbê sôm sto breddavä dær. Män stôbbên va råttne² nea, så han jekk å å ʎlo samtidet inhåL n maL², sôm haddê boe hëri stôbbên, å då jæ tittê dit, låg-ê två svartôrra³ dær sôm va ålldelês værm, så dôm va ny-fångê å fæšk. I desamma kommê-pê n räv, å då han vart var åss⁴ tog n ut på sjön.

Jæ nappê ått mæ yksa å tog ätt-n. Sjön va nyfrôsên, så dä va bLangkism, så rävén kommê intê nann vart, utan jæ hann opp ên å ga-n dråpʎlagê. Jæ haddê sånn fartt att då jæ sköllê stæppê⁵, for beņa ônna mæ å jæ ʎlo ändan ti isn. Då jæ steg opp fekk jæ si att jæ haddê ʎlege n stor n læka⁶ som sto oppônner isn, just dær jæ föll. Dä va bærre tell å hakkê e hõL vä yksa å ta opp-n.

Då jæ kommê i lann haddê jæ en hëra, en maL², två òrra, en räv, en læka å en hedêrle dakkspæping dässutom. Å dä haddê intê köstê mæ varê sæ kulêr håll krut.

KORT OM SPRÅK OCH STIL

Dialekten förefaller ganska riksspråkspåverkad hos bägge dessa nedtecknare. Det heter till exempel *kungên* i st. f. *kongên* och *haddê bestämts* i st. f. *haddê vortê bestämt* i sagan om Disa, och sägnen om lappmorden rymmer flera byråkratiska abstrakta substantiv på *-het*, t. ex. *förtretligheter*, liksom det högtidliga och ofolkliga uttrycket *de gamle*. Detta är inte vardagens talade dialekt utan en episk språkform med rötter i ett högtidligare språk med vidare användning i tal och skrift. Typiskt är också att *Disa* omtalas utan den föregående prepropriella partikeln *a* som annars är obligatorisk vid omtal av kvinnor med förnamn eller smeknamn.

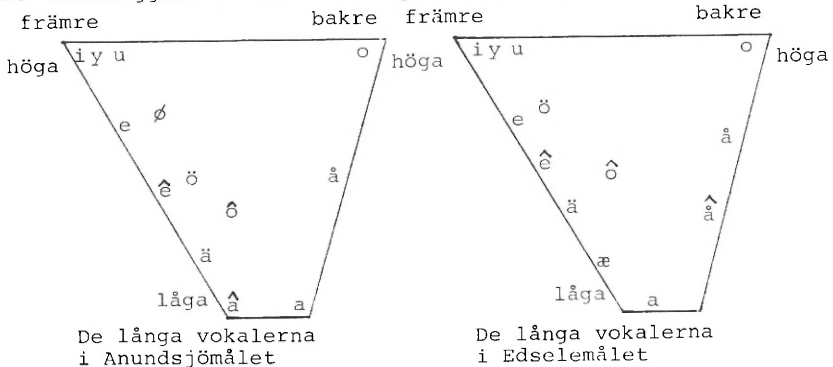
En possessivbestämning efter huvudordet, som *dotra hans* i sagan om Disa, låter folklig och dialektal, medan *siñe männ* i samma berättelse är kungens officiella språk snarare än folkets målföre. Hur man ska bedöma en dubbelsupinum som *allmogen skull hadd fött* i slutet av sägnen om lappmorden, måste jag tills vidare lämna oavgjort.

Uttalet anges av den "grova" beteckningen, som inte genomgående har återgivits bokstav för bokstav i denna utgåva utan har normaliserats i viss mån i anslutning till tidigare dialekttexter från Ångermanland i Oknytt, för igenkännlighetens och lättlästhetens skull.

-----

4) ¹visade - ²mård - ³orrtpappar - ⁴oss - ⁵stanna - ⁶lake

Det gamla Anundsjömålet (text 3) har enligt min analys efter bland andra Einar Genbergs uttal och hans egen språk-känsla (competence) inte mindre än tretton vokaler med betydelseskiljande funktion, åtminstone när vokalerna är långa. De åskådliggörs av vokalrektangeln här nedan.

Märk särskilt de två $\hat{a}$ - a -ljuden, de två $\hat{e}$ - $\ddot{a}$ -ljuden och de två ϕ - $\ddot{o}$ -ljuden. Ofta är emellertid långa $\hat{e}$, $\ddot{o}$ och $\ddot{o}$ diftongerade som $\hat{e}i$, $\ddot{o}y$ och $\ddot{o}u$, dock ej i denna text. Skillnaden mellan ϕ och $\ddot{o}$ iakttas ej av alla och redovisas ej i denna text. Skillnaden mellan $\hat{e}$ och $\ddot{a}$, som i *rêv* 'metrev' och *räv* 'rödräv', iakttas ej heller strängt i texten från Myckelgensjö. I ändelser skiljer denna dialekt noga mellan $\hat{e}$ och e , bland annat i verbböjningen: *kastê* 'kastar') (*kaste* 'kastade'.

Edselemålet har jag inte undersökt lika noga (texterna 1, 2 och 4). Det ser ut att ha elva eller möjligen tolv betydelseskiljande vokaler. Det som fattas är vokalparen $\hat{a}$ - a och ϕ - $\ddot{o}$. Vokalserien e - $\hat{e}$ - $\ddot{a}$ ser ut att vara reducerad till tre distinkta vokalljud, där $\hat{e}$ och $\ddot{a}$ dock inte är betydelseskiljande utan varianter av samma vokalfonem. Men i stället upprätthåller denna dialekt skillnaden mellan $\ddot{a}$ och ett öppnare $\hat{a}$, fastän exemplen är få, samt ett mycket öppet $\ddot{e}$. Se vidare förslaget till vokalrektangel för Edsele (ovan). - I ändelser gör Edselemålet inte en distinktiv skillnad mellan $\hat{e}$ och e , och a är neutralt, till skillnad från Anundsjömålet som klart har valt $\hat{a}$ i denna position.

Konsonanterna inbär inga distinktiva drag som skiljer Anundsjömålet från övriga ångermanländska dialekter. Liksom Edsele har Anundsjö i vissa ord ett tonlöst l , som här skrivs l , medan det så kallade tjocka l -et betecknas med L . Alveolara (tjocka) n och s , som inte svarar mot rn och/eller rs i riksspråket och skriften, har betecknats med η resp. ξ . Kännetecknande för Anundsjömålet gentemot omgivande dialekter, är vidare - så vitt jag har kunnat iaktta - de tonlösa klusilerna p , t , k , ibland förlängs efter höga vokaler, dvs. efter i , y , u och o , vilka i sin tur samtidigt förkortas, t. ex. *bittê* 'bita', *byttê* 'byta', *uttê* 'ute', *hopp* 'hop' och *kokkê* 'koka'.

Betoning som avviker från det svenska riksspråkets betoning har betecknats med en fristående accent omedelbart efter den betonade stavelsens vokal, t. ex. *gnekave'n*.

PERSONLIG KOMMENTAR

Den vetenskapliga kommentaren till sagorna från Edsele utarbetas av Åsa Nyman, förste arkivarie vid Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, och publiceras i den kommande boken. Själv vill jag bara helt fritt knyta några personliga funderingar till de fyra berättelserna.

1. Sagan om bergfinken och vakan är en så kallad ursprungssaga eller upphovsfabel. Sådana finns det många i den nordsvenska folksagokatten. De handlar om hur getingen, myggen och knorten kom till, hur lommen bytte fötter med gåsen eller hur geten fick horn på knäna.

Norrländska folksagor speglar - har jag märkt - två helt olika trosföreställningar eller åsikter om skapelsen. Somliga är kristet färgade och räknar med Gud och Lucifer (Den Onde, Gammkärn) som skapande personer. I vissa fall deltar också Sankte Per, men det tycks inte handla om urskapelsen utan om senare förändringar i vår jordiska tillvaro som redan finns. Andra åter är helt fria från religiösa inslag. De kunde kanske kallas predarwinistiska eftersom de räknar med att skapelsen sker efter funktionella behov.

Sagan om de två småfågelnarna har jag inte hört eller läst någon annanstans. Bofinken kallas allmänt i varje fall i Mellan-Norrland *t(j)vintn*. Det är ljudhärmande efter fågelns läte liksom ordet *fink*. Men när samma namn kommer igen på bergfinken avser det inte att härma denna fågels läte, utan är överflyttat från den nära släktingen bofinken, ofta med en förklarande förled som i Bergvalls saga. Förleden *tjeré-* syftar däremot på bergfinkens eget läte, ett utdraget surr: *trrrrr* el. dyl. Bofinken kallas på Edselemål *molltvintn*, berättade Frans Bergvall på särskild fråga i telefon 29/8 1984. (Se vidare Hortling 1944:28 f. och hör Rudebeck 1964 platta 12 B.)

Norrlands egen lilla näktergal är *vakan*, besjungen under denna benämning i romantikens norrländska poesi. Samma fågel heter på ren dialekt i övre Adalarna *nattvökê* men nolaskogs ofta *vôkkênatt* el. dyl. (Markström 1954:27). Enligt min uppfattning är *vakan* identisk med koltrasten, men Frans Bergvall och många med honom anser att detta fågelnamn avser taltrasten.

Fågelnamnen, som inte är egennamn i vanlig mening utan benämningar för olika fågelarter, är otillräckligt undersökta inom den svenska dialektologin, vilket är underligt med tanke på att de erbjuder så många fina ljudhärmande namn och så mycket stoff för en fantasifylld och poetiskt sinnad ung forskare.

2. Sagan om Disa är vida spridd i världen. Den har hos oss anpassats till Norrlands kolonisationshistoria och finns till exempel med i O.P. Petterssons "Sagor från Åsele lappmark" (1945:148 f.). Sagan om Disa räknas till gåtsagorna eftersom Disa så att säga handgripligen måste lösa en mycket svår uppgift för att få företräde hos kungen. Samma prov genomgick Kraka i den västnordiska sagan om Ragnar Lodbrok.

Norrland har haft åtminstone två sagodrottningar. Den andra var Gunnel Snälle i Sollefteå-trakten, som fanns på platsen och värnade om gränsen mellan Ångermanland och Jämtland (som på samma gång var gräns mellan Sverige och Norge), och rände ikapp med en lapp till den gamla undergörande brunnen och kyrkan i Sänga. Samen åkte på självrännskidor, medan Gunnel red en älg.

Men Disa var alltså den första. Hon fanns nere i rikets centrum och var med den gången då Norrland fick sina första bofasta invånare.

Om Distingen är att säga att den existerade ännu långt in i vårt sekel och brukade äga rum någon gång i februari i Uppsala. Under mina studentår kunde man se hur samer från Jämtland stod på Wohlrats gård och sålde renkött under distingen medan skinnfarmare och pälsjägare eller deras uppköpare vandrade runt på gatorna med skinnen över axeln.

3. Sägner om lappmorden i Myckelgensjö är i all sin hemskhet allmänt kända på orten - med endast små variationer. Den finns till exempel med i "Övre Norrlands bygdemål" (1980:16). Man möter ibland en likadan sägen på andra håll i norra Sverige, som i Lien i Ragunda, men ingenstans så fast rotad och intensivt traderad som denna i hela den stora Anundsjö-socknen. När Myckelgensjö i början av 1960-talet fick ett läger för ungdomsbrottslingar till ett vägbygge, vilka allmänt gick under benämningen "raggare", sa en kvinnlig bekant som bodde någon mil norrut över skogen i Järvberget, helt spontant:

- Ja nu ha jä fott raggare sö i MÖkkeLjänsjö. Jä fo fäll jöra sôm vâ gammalppå dänn. Sätt-dämm bak é bökkebôL å ta ihôL dämm!

Sägner om lappmorden är ett fult sår i folksinnet som aldrig riktigt läker. I gamla tider var Myckelgensjö översta byn i sin dal, en utpost mot samernas land. När jag en gång frågade en gammal bonde i byn, varför högen eller näset som lappflickan såg, på trots av hennes onda öga nu åter var skogbeväxt, svarade han helt kort och övertygande:

- Si du, nu ha bēpå tå jäntå rättne opp däri joLå.

Man skulle önska att folkhatet och krigsivern på andra håll i världen hade truttat bort lika effektivt.

Men flyttsamerna från Vilhelmina södra samby kommer alltjämt ner till lavhedarna runt Myckelgensjö och småbyarna däromkring, till synes i den bästa sämja mellan de två folkgrupperna.

4. De fyra berättelsernas ordning är inte tillfällig. Vi började med själva urskapelsen och slutar i en tid som är medveten om klassmotsättningarna i samhället. Den fjärde berättelsen är en typisk lögn saga eller skrythistoria, en münchhauseniad skulle man också kunna säga, med syftning på friherre Karl Friedrich Hieronymus Münchhausen (1720-1797), som blev känd för sina fantasifullo lögnhistorier. Men i vårt fall berättas de otroliga jaktäventyren inte av en preussisk officer utan av en norrländsk skogsarbetare eller småbonde, som passar på att ge jagande herrskap ett litet tjuvnyp.

REFERERAD LITTERATUR

- Hortling, Ivar, 1944: Svenska fågelnamn. Stockholm.
Markström, Herbert, 1954: Om utvecklingen av gammalt å framför
u i nordiska språk. Uppsala.
Pettersson, Olof Petter, 1945: Sagor från Åsele lappmark. Stockholm.
Rudebeck, Gustaf, 1964: Våra svenska fåglar i ton, 12. Huvud-
redaktör G. Rudebeck. Stockholm.
Övre Norrlands bygdemål. Andra upplagan. 1980: (= Skrifter
utg. av Johan Nordlander-sällskapet, 2.) Umeå.

TVÄRVETENSKAP I LAPPLAND
AV KENNETH AWEBRO

Samen Peder Olofssons fynd av silvermalm på Nasafjäll i Piteå lappmark i nuvarande Norrbottens län skapade stora förhoppningar. Den förmyndarregering som styrde landet efter Gustav II Adolfs död behövde desperat pengar. Ytterst belysande och ofta citerat är riksrådet Carl Bondes ord till rikskansler Axel Oxenstierna om att det nya silververket "skall bliva de svenskas Västindien, lika gott för de fromma som för konungen i Spanien". Parallellen med den rika spanska kolonin Västindien visar vilka förhoppningar man hade i början av bruksperioden.

I slutet av år 1635 talade riksskattemästaren i rådet om rikets bekymmersamma ekonomiska läge. Det var svårt att få de nödvändiga krediterna beviljade. De övriga riksråden försökte då lugna honom: "De andra goda herrars konsilium var, att skattemästaren måste för denna tid med goda ord och stora promesser kontentera kronans kreditörer, visandes dem ut vad framdeles presteras kan av det nyss uppfunna silverbruket". Förhoppningarna var alltså högt ställda och insikten om de enorma svårigheterna närmast obefintliga. Man beslöt omgående att börja bearbeta den nya fyndigheten och därmed också att grundlägga det som skulle bli Piteå silververk.

Under 1600-talet var den förhärskande ekonomiska doktrinen, merkantilismen, stark. Tidens statsledning ansåg att utvunnet silver var synnerligen lönsamt för staten. För att bygga upp en nations välstånd erfordrades ett förråd av ädla metaller. Detta kunde skaffas genom industri, handel och jordbruk, men naturligtvis också genom att nya malmfyndigheter togs i bruk.

Ett lands rikedom bestämdes av dess tillgång på ädel metall. De cirkulerande pengarna var en reserv med vilka dåliga statsfinanser kunde bemästras. Ädelmetallerna utövade en nästan vidskeplig fascination på 1600-talets människor. Till ädelmetallerna räknades guld, silver och koppar. Genom att man värderade dem så högt, tycktes de vara värda nästan vilka uppoffringar som helst. Man hoppades alltid att driftskostnaderna slutligen skulle betala sig i form av stor utvinning och rikedom.

Bruksrörelsen i Piteå lappmark har fascinerat eftervärlden och gett upphov till en omfattande och delvis förvanskad bild av verksamheten. Bekant är den gängse föreställningen om hur motvilliga samer plågades och torterades när de inte ville frakta den åtråvärda silvermalmen den sex mil långa sträckan mellan gruvorna och hyttan.

Sommaren 1635 startade alltså arbetet med stor energi. Redan under vintern hade proviant fraktats till Nasafjäll. Den 7 juni kom 16 man till gruvan och arbetade där i sex veckor. De hade lämnat kusten och tagit sig fram genom den obanade terrängen, så snart sjöarna hade blivit isfria. I spetsen för arbetslaget återfanns lappfogden och sedermera bruksarrendatorn Olof Jonsson. Det kan inom parentes anmärkas, att sex av dessa arbetare var samer och att de fick lika mycket betalt som de andra. Ett annat arbetslag om sex man avlöste det första, men de stannade bara tre veckor. Gruvarbetet uppe på kalfjället - högt ovan trädgränsen - fortsatte sedan till december 1635.

Av detta framgår, att det bedömdes som viktigast att påbörja arbetet vid gruvan. Kanske framför allt för att förvissa sig om att det fanns tillräckligt med malm för en längre tids brytning. Men snart gjorde sig behovet av en hyttanläggning gällande.

Den nya hyttplatsen fastställdes till en liten vik på södra stranden av Sädvajaur, där en bäck kommer forsande från ett par små fjällsjöar och bildar ett litet fall på någrameter, ungefär 200 meter från själva utloppet. Bäckens och hyttanläggningen fick namnet Silbojokk.

Anläggningarna började ta form under sommaren 1635. Mellan den 10 augusti och den 28 september arbetade 19 arbetskarlar i Silbojokk under ledning av den tyskfödde hyttfogden Hans Köhler. Av en bevarad samtida längd framgår, att dessa 19 man under sex veckors tid högg timmer, upptimrade smälthyttan, en stuga, ett drivhus och en smedja. Sedermera uppfördes åtskilliga andra byggnader. På 1640-talet blev Silbojokk eget pastorat med kyrka och prästgård.

Resterna av 1600-talets hyttanläggning är nu föremål för en omsorgsfull arkeologisk undersökning i Riksantikvarieämbetets regi. Till denna har knutits en referensgrupp av olika specialister för att bredda den vetenskapliga insatsen och för att nå ett så bra resultat som möjligt. Här finns bl.a. representanter från Jernkontoret, Boliden AB och Norrbottens museum. De akademiska discipliner

som berörs är främst arkeologi och historia, men även de paleobotaniska undersökningarna är av stort intresse genom områdets unika karaktär.

Det förnämliga initiativ som tagits och projektets tvärvetenskapliga karaktär kan också ge metodiska infallsvinklar. Moderna kemiska och metallurgiska analyser klargör 1600-talets arbete i smälthyttan. Kolbottnarnas lokalisering ger silververkets influensområde. Studium av det nutida vattenflödet ger en antydning om silververkets dammsystem och vattenreservoarer. En osteologisk analys kan visa om bruksarbetarna blev blyförgiftade av arbetet.

Den skogshistoriska undersökningen är värdefull tack vare den historiska kunskap som finns om människans påverkan av miljön. Här finns också en möjlighet att jämföra och utvärdera det historiska källmaterialet med de arkeologiska resultaten.

Sådant projektgruppsarbete har tidigare slagit mycket väl ut när det prövats, t.ex. vid Helgeandsholmsutgrävningen.

Undersökningen föranleds av en höjning av vattenståndet i Sädvajaur. Sjön reglerades redan på 1940-talet med dämmningsgränsen +467 m.ö.h. eller med 5 meters höjning. Det forna hyttområdet berördes då endast marginellt. Skellefteåälvens vattenregeringsföretag bygger nu en ny kraftstation vid Sädvajours utlopp och planerar att utöka regleringen med en höjning av dämmningsgränsen med ytterligare 10 meter till +477 m.ö.h. Detta medför att hyttplatsen med rester av smälthytta, vask- och bokverk, smedja, proviantbodar, såg- och mjölkvarn, bostadshus samt kyrka med klockstapel och begravningsplats kommer att förstöras.

Som tidigare nämnts är det intressant att göra en skogshistorisk undersökning av hur Silbojokksepokens brukshantering påverkade vegetationen i närområdet. Prästfamiljen idkade också åkerbruk. I en på 1700-talet tryckt liten skrift om de nordligaste landskapens uppodling heter det bl.a: "Bjugg (korn) haver genom en idog prästmans förståndiga möda ända upp mot fjällryggen omkring och vid Silbojokks kapell givit 4 kappor av sig för en".

Vid silver- och blyframställningen användes stora mängder träkol som i huvudsak framställdes av den tallskog som fanns i anslutning till smälthyttan i Silbojokk. Träkolsproduktionen var betydande. Vissa år var över 20 man sysselsatta med att hugga ned den i området sparsamt förekommande skogen. Naturligtvis åtgick också timmer till

husbygge och till uppvärmningsändamål. I slutet av bruksperioden (1650-talet) förekommer det ofta rapporter om att skogen hade bort-huggits ända i höjd med Sädvajours östligaste delar. Bruksarrendat-orn Egidius Otto säger vid mitten av 1650-talet "...och är ikring Hytteträsket blivit så uthugget, att här ringa rost- eller kolved finnes i förråd".

Man kan idag konstatera att barrskog saknas inom större delen av Sädvajours södra dalsida. Även på sjöns norra sida är tillgången mycket begränsad. Troligen ledde bruksperioden till drastiska för-ändringar av barrskogens utbredningsområde.

Kanske kan orsaken vara att man vid Sädvajaur befinner sig vid barrskogens klimatiska växtgräns inom Skellefteåälvens dalgång. Föreligger klimatiska hinder för en naturlig återföryngring efter det att verksamheten i Silbojokk upphörde? Är det kanske så att naturlig fröföryngring med god överlevnad endast uppträder med hundraåriga intervaller i dessa trakter? Kan vi fortfarande i skogslandskapet runt Sädvajaur se spåren av den dramatiska skogs-avverkningen i början av 1600-talet? Vad får i så fall detta för konsekvenser för planeringen av dagens skogsavverkningar i fjäll-världen?

En mycket intressant uppgift om avverkningen i Silbojokk under bruksperioden finns från år 1776 - alltså drygt 100 år efter det att bruksrörelsen upphörde. Den 22 januari 1776 hölls prostvisitation i Arjeplog och då diskuterades ett återuppförande av det förstörda kapellet i Silbojokk. År 1747 hade det nämligen nedbränts av en vansinnig broder till kyrkoherden i Arjeplog. Under överläggningarna framkom det att det inte fanns någon användbar timmerskog inom tre mils avstånd från Silbojokk. "...och att timmer ej på annat sätt skall kunna framskaffas, än att det om våren neddrages med renar och mans tillhjälp till sjön och sedan sommartiden flottades fram till (kapell) stället, ty hästar och dragare finnes här ej". Det förefaller som om skogsområdet kring Silbojokk, fortfarande efter 100 år, ännu inte hade återhämtat sig från den massiva avverkningen.

Bruksrörelsen i Silbojokk blev en kort episod i Lappmarkens his-toria. Silbojokk kvarstod dock som självständigt pastorat till 1730-talet. Redan år 1659 anföll norrmännen Piteå silververk under det pågående kriget mellan Sverige och Danmark-Norge. Brukspredikanten berättar själv i ett brev om det överraskande anfallet och om för-

störelsen: "Den 16 augusti lät han (den norske befälhavaren Preben von Ahnen) taga klockan, mässekläderna, altarkläderna och de andra mobilierna utur kyrkan, bad och mig taga utur mjölbodarna vad jag ville, ty inom några timmar skulle allt stå i ljusan låga. Lät alltså samma dag sticka elden på hyttan, bokhuset, kvarnen, smedjan och kyrkan, men för min och min hustrus ödmjuka bön blev den lilla hyttegården med båda mjölbodarna behållna. Vad jag kallade mitt blev behållet, men det andra kallade de kronans, det borttogs och spolierades. De avrevo alla taken av bodarna, fähuset, bagare- och bryggstugan".

Sedan fortsatte den norska expeditionskåren till Nasafjäll där anläggningarna kring gruvan förstördes. Man kan dock fortfarande se ruiner av de olika stugor och byggnader som uppfördes under 1600-talet.

Det anförda ger en förhållandevis ljus bild av det norska infallet och förstörelsen i Silbojokk. Norrmännen uppträdde mycket human. Ingen människa kom till skada. Vid Nasafjäll flydde arbetsstyrkan när de såg norrmännen komma.

I Silbojokk totalförstördes endast tre byggnader och ytterligare några skadades, men antagligen inte så svårt att de var oanvändbara i framtiden. För den fientliga styrkan under amtmannen Preben von Ahnens befäl var det angeläget att förstöra de byggnader som direkt hade samband med silververkets drift, de hade inte för avsikt att radera ut bebyggelsen i Silbojokk.

Kommer den nu pågående tvärvetenskapliga undersökningen att bekräfta bilden?

ROBERTSFORS - SAMHÄLLET, BRUKSARKIVET, FORSKNINGEN
AV ULF OLSSON

Press och allmänhet inbjöds i november 1983 till Robertsfors för att lyssna till en paneldebatt om regionala utvecklingsproblem och för att bevittna invigningen av en vandringsutställning om Robertsfors av igår och idag. Den var beställd av forskningsrådsnämnden, som hade fått uppgiften att för en internationell publik visa upp en typiskt svensk ort och som lämnat uppdraget till rutinerade utställningsmakare i Västerbotten. Gästerna kom till ett litet livligt samhälle sex mil norr om Umeå och en knapp mil från kusten. Från skogslandet i väster rinner Rickleån genom bebyggelsen ner till Bottenviken ett stycke söder om Sikeå, en av de bästa hamnarna i dessa trakter.

Är då Robertsfors en typiskt svensk ort? Dess historia uppvisar i varje fall välbekanta drag. I mitten av 1750-talet privilegierades här en masugn. Kunnigt folk flyttades hit, bönderna fick lära sig kola och malmskutorna kom seglande söderifrån och angjorde Sikeå. På 1760-talet fick driften stadga under Jean Lefebures ägandeskap. Stångjärnshammaren, en finbladig vattensåg och ett relativt stort manufakturverk tillkom, och fram till 1880-talet var Robertsfors en dynamisk bruksmiljö av klassiskt slag. Järnbruksdöden drabbade även här, men gjuteriet, den mekaniska verkstaden och trähanteringen bildade bryggor över till en modernare industriell verksamhet bakom vilken Seth M Kempe stod. Det betyder att bruket, i form av aktiebolag från 1898 och senare som en del av MoDo-koncernen, länge förblev kärnan i ett samhälle som inte råkat ut för några allvarligare ekonomiska problem.

Onekligt ter sig utvecklingen spännande för historiker med inriktning mot ekonomisk och social historia - typisk eller ej. Åtskilliga studenter vid olika institutioner inom Umeå universitet har också under de gångna åren tränat sina färdigheter genom att penetrera någon aspekt av Robertsfors' utveckling. Det går att leta fram åtminstone tjugo uppsatser ur gömmorna.

Infallsvinklarna har varierat - om inte annat så leder ju de studerandes egna intressen till stor spridning. Produktion och avsättning av sågade varor och verkstadsprodukter av olika slag har självfallet blivit undersökta. Råvarusituationen har varit ett annat viktigt område. Grundproblemet för brukets verksamhet genom åren har ju varit att anpassa den industriella verksamheten till de naturresurser som funnits på platsen. Övåntade chanser att studera norrländskt jordbruk har öppnat sig tack vare brukets engagemang i modernnäringen. Långt utöver vad som motiverats utifrån självförsörjningsbehovet drev bruket nämligen jordbruk med klara ambitioner att vara mönsterbildande för andra inom näringen. Det utgjorde försöksstation ända in på 1960-talet. Samtidigt ställde man jord till arbetarfamiljernas förfogande, s k nyverken.

De flesta uppsatserna har emellertid gällt arbetarna: varifrån de rekryterades, hur deras löner utvecklades och levnadsnivå förändrades, vilken arbetsmiljö de hade, hur de drabbades av olycksfall, vad som hände vid förändringar av driften osv.

Stort intresse har ägnats organisationernas framväxt bland arbetarna. Seth M Kempe företrädde en mycket genomtänkt patriarkalisk hållning och erbjöd, tidvis med framgång, alternativ till de socialistiska organisationer, som de utsocknes agitatorerna talade för.

Många uppsatser har tagit sin utgångspunkt i brukets verksamhet, även om det självfallet aldrig går att begränsa synfältet till bara företaget om man vill förklara vad som hänt. Ekonomiska trender och konjunkturer, förändringar i teknik och kommunikationer, den statliga politiken och organisationernas framväxt, dessa omständigheter och andra former de restriktioner inom vilka brukets agerande har betraktats och varit intressant att studera.

En annan typ av uppsatser har tagit sin utgångspunkt i samhället Robertsfors och från denna position låtit bruket med samma namn spela den roll som från fall till fall titt sig befogad. Även när brukets roll blivit stor är grundperspektivet viktigt att påpeka. Ett exempel är Lena Anderssons uppsats "Kvinnorarbete i bruksmiljö. Robertsfors 1905-1965" (Meddelande från institutionen för ekonomisk historia nr 3 1983). Utgångspunkten är att studera det kvinnliga lönearbetets framväxt i en tätort. Förutom bakgrundsteckningen av industriell omvandling och ekonomisk tillväxt gäller det att komma åt bestämningsfaktorerna för utbudet och efterfrågan på kvinnlig arbetskraft, dels på lönearbetsmarknaden, dels inom familjen. Robertsfors bruk fungerade som en ekonomisk motor och skapade kring sig en tjänstesektor, privat och offentlig, som blev den viktigaste arbetsmarknaden för yrkesarbetande kvinnor. Bruksdriften som sådan gav emellertid praktiskt taget inget utrymme för fasta kvinnliga lönearbetare. Bruksarbetarkvinnor uppträdde i säsongarbete och tillfälliga arbeten; de räfsade hö och tog upp potatis i brukets jordbruk, de sydde åt herrgården och städade kontoret. I gengäld ställdes det stora krav på kvinnorarbete inom bruksarbetarhushållen. Den arbetskrävande naturhushållningen med potatisland, hushållsgris osv levde kvar förvånansvärt länge. Tecken tyder också på att bruksideologin konserverade den traditionella arbetsfördelningen långt efter det att de materiella motiven försvunnit.

Uppsatserna om kvinnorarbetets omvandling är ett lärorikt exempel på hur det dominerande företagens utveckling underordnats en samhällelig frågeställning i ett historiskt rekonstruktionsarbete. Folkbokföringens uppgifter och källmaterial från folkrörelserna har kompletterats med avlöningsböcker, inkomstkort och arbetarförteckningar från bruket på ett självklart sätt. Många andra uppsatserförfattare har arbetat med samma metodik, som ligger nära till hands när man har att göra med ett brukssamhälle.

Familjen Kempe, som ägde Robertsfors AB från 1897 till 1968, var från början med i de diskussioner som kom igång 1980 om att utveckla ett större projekt kring Robertsfors bruk och samhälle under 1900-talet. Tidsavgränsningen för ett sådant projekt avgjordes inte bara av ägarförhållandena, utan också av att det tidigare hade publicerats en monografi över bruket, författad av Bertil Boëthius (Robertsfors bruks historia, Uppsala 1921). Tre av institutionerna vid Umeå universitet engagerade sig: konstvetenskap, historia och ekonomisk historia. Projektets ut-

gångspunkt var den omvandlingsprocess som samhället genomgick från sekelskiftet. Bruksmiljön urholkades i ekonomisk mening genom att samhällets materiella bas successivt i allt mindre omfattning bestod av bruksdrift. Samtidigt förflyttades makten och inflytandet från bruksägaren och hans förtrogna ut i samhället däromkring och till nya maktcentra. Den ekonomiska och politiska verkligheten utanför Robertsfors trängde in genom andra kanaler än brukets och i mötet med traditionerna formades de nya generationernas verklighet och föreställningar. Omedelbart avläsbart idag är detta möte exempelvis i den fysiska miljön, i stadsplaner, industribyggnader och bostäder. Värdet av ett tvärvetenskapligt angreppssätt stod klart så snart man trängde in i frågorna. Bara ett exempel: tekniska och ekonomiska förändringar ledde till beslutet att bygga en sulfittfabrik under seklets första år. Detta betydde inte bara en förändring i företagets ekonomi utan också i den industriella miljön och i bostädernas utformning. Arbetare rekryterades bl a från Finland och Sydsverige. De hade yrkeskunnande, men också andra traditioner ifråga om politisk och facklig verksamhet och attityder till ledningen. Förutsättningarna för den fortsatta industriella verksamheten var därmed delvis ändrade.

Endast genom samverkan mellan specialister, som fick relativt lång tid till sitt förfogande, kunde man hoppas att klarlägga dessa typer av förändringar. Kempefonderna bar ensamma finansiellt upp projektet under det första året. Därefter tog det humanistiskt-samhällsvetenskapliga forskningsrådet över huvudansvaret för finansieringen och har hittills under två år delat ut pengar till verksamheten.

Det finns här inte utrymme att presentera mycket av den forskning som bedrivs inom projektet. Ett exempel får räcka, och det hämtas från ekonomisk historia. Per Holmström, doktorand i ämnet, har ställt sig frågan hur beslutsprocessen inom Robertsfors AB har ändrat karaktär under 1900-talet. Beslutsfattandet är ett livaktigt område inom den ekonomiska teorin, och frågorna om vad som styr ett företags beslut klassiska. Är det rent ekonomiska kalkyler som avgör, och vad är i så fall målsättningen: tillväxt i företaget, maximering av vinsten på lång eller kort sikt, upprätthållandet av en acceptabel utdelning på det satsade kapitalet? I vad mån påverkas besluten av ägarförhållandena och existensen av en ledning, som inte är ägare? Hur kommer inflytandet från de anställda in och hänsynen till effekten av besluten i samhället? Vissa strategiska beslut kartläggs och jämförs, i första hand byggandet av en sulfittfabrik 1902, nedläggningen av sågverket 1936 och avvecklingen av sulfittmassatillverkningen 1948. Sådana beslut var avgörande inte bara för företaget utan för hela orten, och hela samhällets intresse fokuserades en gång på dem.

Ett centralt material för Per Holmström är den vackra sviten av korrespondens som finns i bruksarkivet. Genom att ägarna uppehöll sig i Stockholm eller i Härnösand, men samtidigt styrde bruket via en förvaltare på platsen, gick det långa tider ett brev om dagen i vardera riktningen. Därtill kommer den korrespondens som såväl ägaren som förvaltaren upprätthöll med omvärlden kring aktuella bruksfrågor. Företagshistoriker har lika mycket som andra historiker anledning att beklaga telefonens genombrott.

När Robertsforsprojektets konstvetare rekonstruerar bebyggelseutvecklingen utgår de främst från kartor, ritningar och fotografier. Enbart för tiden 1898-1914 har de emellertid också excerpter ur ca 1300 brev, som på olika sätt berör bebyggelsefrågor. När historikerna inom projektet vill studera facklig organisation utnyttjar de fackliga arkiv, press, intervjuer osv. Men när de exempelvis kommer fram till 1907, då föreningsrättsstriden rasar vid familjen Kempes sågar längre söderut, kan de läsa öppen hjärtiga brev från ägaren om sin syn på frågan och förvaltaren Magnus Bagges redogörelse för hur han uppfattar stämningen bland arbetarna i Robertsfors.

Robertsforsprojektet är inte unikt. Snarare är det nog typiskt för hur dagens historiker vill arbeta. Det finns flera parallella fall, t ex det s k Varvsprojektet i Göteborg, som för närvarande publicerar rapporter om varvsföretagen, deras arbetare och de fackliga och politiska förhållandena kring varven. Vår generation har kanske inte heller anledning att förhäva sig när det gäller att väva samman företagshistoria med den generella, historiska utvecklingen. Det ligger nära till hands att jämföra Robertsforsprojektet med Boethius' tidigare nämnda monografi, som på ett oefterhärmligt sätt med hjälp av bruket öppnar dörrarna till 1700- och 1800-talens samhälleliga verklighet. Hans gode vän Eli Heckscher antyder i ett sammanhang att Boethius närmast sig gränser för hur en monografi bör utformas: "Man kommer emellertid ej ifrå, att exempelvis ett bruk utgör ett ekonomiskt företag, att det utövar en ekonomisk funktion; och det blir då ej fullt lyckligt att ge brukets namn åt en framställning där denna funktion har skjutits undan" (Heckscher, E, Om svenska företag och deras historiska behandling. Nordisk tidskrift 1950, s 229).

Bertil Boëthius var arkivman, och inleder sin Robertsforsmonografi med en föredömlig presentation av arkivmaterialet. Han konstaterar, att det tyvärr blivit föremål för en del stympande gallringar, som drabbat värre än både brand och ryssarnas härjningar, men att det ändå är "tillräckligt stort för att locka till en bearbetning" (a a s VII). Arkivens förmåga att attrahera forskning är ett intressant faktum, som kanske inte alltid står klart för dem som idag tar ställning i arkivfrågor. När det gäller den pågående forskningen kring 1900-talets Robertsfors är det utan tvivel så, att själva existensen av ett lätt åtkomligt bruksarkiv i Umeås närhet har utövat en stor lockelse. Med ringa vishet har ju myndigheterna placerat Norrlands centrum för historisk och samhällsvetenskaplig forskning och närmaste landsarkiv 22 mil från varandra. Bruksarkivet i Robertsfors har därför i många år fungerat som övningsfält för blivande historiker och ekonomhistoriker. Brukets pensionsrade kamrer Axel Norström har oförtröttligt låst upp källardörren och introducerat nya studerande i arkivet. Det var inte minst vetenskapen om rikedomarna i denna källare som fick de inblandade att våga formulera ett "Robertsforsprojekt". Den första arbetsinsatsen blev också helt naturligt att på hösten 1980 anställa en professionell arkivman för att utföra en arkivinventering (Åsander, K-I, Robertsfors AB arkivinventering. Umeå 1980). Senare har brevmaterialet blivit genomgånget och ett sakregister har upprättats till hjälp för forskarna inom projektet.

Arkivsituationen för Robertsfors bruk och aktiebolag är för

närvarande följande. Material för tiden före 1897 förvaras vid Folkrörelsearkivet i Umeå. Det modernare materialet förvaras i Robertsfors i det hus där MoDo-koncernens regionala skogsförvaltning har sin verksamhet. Vissa delar är i regel överförda till valv inom Umeå universitet för forskningsarbetets skull. Lika typisk som utvecklingen av Robertsfors bruk och samhälle är, lika typisk är historien om detta bruksarkiv. Traditionsbanden inom ägarfamiljen har inneburit att arkivet vårdats i sina modernare delar, medan de äldre haft ett skiftande öde och nu vårdas av samhället.

För ca 65 år sedan arbetade Boëthius med Robertsfors bruks historia fram till 1898. Idag är en grupp forskare sysselsatt med ett liknande projekt för tiden fram till 1960-talet. Om vi ser framåt en lika lång period, till 2050-talet, står kanske en ny generation historiker inför samma uppgift. Vi kan utgå från att orten kommer att ha ett näringsliv också i framtiden och det kommer att vara lika fundamentalt för samhällsutvecklingen som hittills. Vilken typ av företag som under det närmaste halvsekle kommer att bära upp ekonomin är svårare att säga. Redan nu ser vi att inget företag ensamt dominerar på samma sätt som Robertsfors bruk och aktiebolag gjorde fram till 1960-talet. Tre tendenser i det norrländska företagandet utveckling är skönjbara. De små företagen blir fler - de är ofta kortlivade och utan förankring i bygden. Rikstäckande koncerner med huvudkontoren på andra håll i landet spelar större roll. I Robertsfors verkar t ex MoDo, ASEA och Götaverken. Även bland sådana företag är ägarbyten och strukturförändringar vanliga. Det bli allt vanligare att kommun och stat går in i företagaverksamheten, vilket betyder att ägandet anonymiseras. Alla dessa tendenser är oroväckande om man ser dem utifrån behovet av framtida historiskt inriktad forskning. Vem tar idag ansvaret för näringslivets arkiv?

KOMMENTARER OM VÖRÅRUNORNA

AV RALF NORRMAN

Redaktören för OKNYTT Lars-Erik Edlund har berett mig möjlighet att kommentera de artiklar om vörårunorna som fanns införda i senaste numret av tidskriften (OKNYTT 3-4 1983). Jag är tacksam över detta tillfälle att medarbeta i denna utmärkta publikation. Egentligen var det meningen att jag själv med en artikel skulle ha medarbetat i förra numret av tidskriften, men mitt manuskript kom inte redaktionen tillhanda i tillräckligt god tid. Jag hoppas så småningom få återkomma i OKNYTTs spalter med en uppsats om hur jag själv ser på vörårunorna. I föreliggande artikel blir det snarast fråga om att rätta andras fel - en något negativ, men dock kanske nödvändig aktivitet. Jag får alltså ta på mig den icke helt behagliga rollen som objektivitetens vakthund.

Jag kommer nedan att kommentera de olika författarnas artiklar i tur och ordning.

EDLUND:

Med all respekt vill jag inleda med att kommentera ett par av red. Edlunds egna utsagor.

På s. 3 har Edlund en formulering om de fria forskarna av vilken man felaktigt kunde få uppfattningen att fria forskargruppen står i opposition till universitetsforskare. Så är det naturligtvis inte. Det enda vi står i opposition till är okunnighet, osaklighet och inkompetens. Man kan bli en av de fria forskarna oberoende av yrke, samhällsställning, kön, ras, religion, modersmål och hemort. Det enda kravet är en omutlig kärlek till objektivitet, sanning och logisk konsekvens. Det finns flera professorer och andra universitetsmäniskor bland de fria forskarna. Själv är jag också universitetsforskare, och angelägen om skråets ära.

(Kanske jag här får använda tillfället till att efterlysa ett par nya rekryter till fria forskargruppen, gärna professorer eller andra akademiskt erfarna forskare. Inom fria forskargruppen behöver vi just nu rusta upp vår beredskap ifråga om palynologisk sakkunskap. Vi skulle behöva en kunnig radiolog med god erfarenhet av radiocarbondateringar och tillgång till laboratorieapparatur (mot betalning). Vidare skulle vi behöva en skicklig botanist med erfarenhet av paleoekologiskt arbete, i synnerhet pollenanalyser av järnålderssediment på skandinavisk latitud. Om någon vill hörsamma den här kallelsen, så tag kontakt med mig (Vias, Box 7, 66140 Övermalax, Finland; tel. 61-654567). Just nu är jag vid Harvard, men när OKNYTT kommit ut, är jag snart tillbaka i Europa och Malax.)

Följande sak i Edlunds text som jag vill kommentera återfinns på s. 4, där han säger om Finland att "Flera av de funna runinskrifterna är diskuterade och diskutabla.", och sedan nämner

runkorset från Sund, Tuukkala-spännnet, "ett par ytterligare runinskrifter", samt vöråinskrifterna.

Denna lista är för lång. Tuukkala-spännets runinskrift är med säkerhet äkta. Jag känner ingen som tvivlar på dess äkthet. Vad beträffar runkorset på Sund, så är jag inte insatt i frågan, men jag föreställer mig att det är främst läsningen och tydningen som är omstridda. Sedan nämner Edlund ospecificerat "ett par ytterligare runinskrifter". Jag ber att han skriver till mig, och berättar vilka han avser. Om det t.ex. gäller den turistgraffito som finns invid Masku kyrka, så ber jag att sådant hålls utanför den seriösa diskussionen. Man behöver inte mer än fem sekunder för att se vad den inskriften är. Situationen är, för att sammanfatta, den, att före vöråinskrifterna fanns det en känd runinskrift från Finlands fastland - Tuukkala-spännnet.

Följande sak som jag vill kommentera i Edlunds text kommer på s. 6, där han såsom en tydning av a f t s u n u t ger "Efter son(en) t". Jag anser att Edlund inte har tillräckligt faktaunderlag för att acceptera en sådan här tydning, och ber honom lämna den därhän. Såsom prof. Gösta Holm har påpekat, måste man se till vad som är vanligt i runinskrifter. Det är inte vanligt (om ens möjligt) att prepositionen "efter" skulle följas av ett släktskapsord. Uppdelningen av den obrutna runskensens a f t s u n u t (möjligen "aftiunut"; Gustavson läser dock a f t s u n u t) i tre godtyckliga delar förefaller mig i det här skedet förhastad.

Min fjärde och sista kommentar gäller Edlunds åsikt på s. 9, där han säger "Men bara förkomsten av en enda gammal ristning i Österbotten skulle vara sensationell." Jag håller inte med om den här bedömningen. Jag tycker att runfynd i Österbotten som sådana är en trivialitet. De ändrar inte min bild av landskapets historia.

I övrigt tycker jag att Edlunds artikel är ett mönster av precision och exakthet.

HOLM:

Detsamma kan tyvärr inte sägas om Gösta Holms inlägg ss.11-13. Som vanligt vimlar det av fel, oriktiga translittereringar, absurda tolkningar, felciterade runinskrifter, underbyggda dogmatiska påståenden och vilseledande och osaklig argumentering.

Holm ger som sin läsning (obs!) av Höjsal-inskriften a f t s u n u t . Detta är en sensation! Om Gösta Holm har upptäckt ett ordskillnadstecken i form av en punkt mellan 3. och 4. runan och ett dito mellan 7. och 8. runan, så är det en pang-nyhet som han bör skriva en ingående och utförlig artikel om, förutom att han bör meddela sin upptäckt till antikvarie Helmer Gustavson, som icke har omnämnt att det skulle finnas 2 ordskillnadstecken i form av en punkt i inskriften. Knappast finns det emellertid 2 ordskillnadstecken i form av en punkt i inskriften. Dessa tecken är väl som vanligt uppdiktade av Holm, som inte kan skilja på verkligheten och sina egna fantasibilder.

Holm translittererar icke bara Höjsal-inskriften utan även Båtholmen-inskriften fel. Han skriver "Ägl" i stället för det riktiga e g L . Ä:et är väl ett tryckfel, men det lilla l:et i stället för ett stort L (för att beteckna stunget l) är Holms

vanliga brist på exakhet och precision. Det är ett remarkabelt faktum att Gösta Holm hittills i de talrika inlägg han gjort i debatten om vörårunorna inte någonsin lyckats translitterera en enda runinskrift av något som helst slag rätt. Att han translittererar och citerar vöråinskrifterna fel är inte att undra på; dem skrev han nämligen om utan att ha sett dem (- han gjorde dock i sin uppsats om Båtholmen-inskriften i festskriften till Bengt Loman en initierad bedömning av utseendet hos denna ristning som han inte hade sett). Värre är att nordisten Gösta Holm inte känner lydelsen av så välkända svenska runinskrifter som Rök-stenen och Gripsholm-inskriften. Han återger dessas text fel gång på gång. Vad gäller t.ex. Rök-stenen, så påstår Holm gång på gång att det står a f t s u n u i inskriften. Flera gånger har han blivit uppläst om att detta inte är fallet, men han återkommer ändå gång på gång. Holm framhärdar i sina misstag med en otrolig envishet. I början av rundebatten återkom han gång på gång till kravet att det borde ha tagits ett ¹⁴C-prov på Båtholmen-inskriften. Minst tre gånger upplyste jag honom att detta var omöjligt. Jag sade att jag ringt till erfarna radiologer och att alla enstämmigt intygar att det är omöjligt, vilket f.ö. vem som helst kan begripa. Men det hade ingen effekt på Gösta Holm. Han lyssnar inte på fakta. Det blir i denna artikel fjärde gången som Gösta Holm blir uppläst om att det inte står a f t s u n u på Rök-stenen. Det är graverande att en runolog återger en så välkänd text som Rök-stenen fel. I sin uppsats till Bengt Loman skrev Holm f a þ i f a þ i r i stället för det riktiga f a þ i f a þ i R . Han blandade sedan ihop två betydelser av ordet "fabi" för att kunna jämföra Rök-stenen med Båtholmen-stenen, men återgav därvid sin vana trogen även Båtholmen-inskriften fel. Sedan jämförde han Båtholmen-inskriften och Gripsholm-inskriften och återgav som vanligt båda inskrifterna fel. Varför tar inte Holm och lär sig en gång för alla vad det står på Gripsholm-stenen? I sin OKNYTT-artikel påstår han att det står f j a r r i och a u s t a r l a . Det stämmer inte. Det står f i a r i och a : u s t a r l a .

Gösta Holms jämförelser av vöråinskrifterna med välkända runinskrifter såsom Rök-stenen och Gripsholm-inskriften är naturligtvis värdelösa så länge som Holm citerar båda inskrifterna, d.v.s. *alla* inskrifterna, fel. "Aft" följs inte av "sunu" på Rök-stenen, ej heller på Båtholmen-stenen. På Båtholmen-stenen står "aft", sedan följer ett ordskillnadstecken i form av en punkt, och sedan följer en lakun p.g.a. en skada i stenen, uppenbarligen orsakad av skogsbrand. I lakunen har säkerligen stått ett mansnamn i ackusativ.

Holm skriver "Inskrifterna i Vörå återfinns fjärran från bygden..." Det är ett enastående intellektuellt högmod från Holms sida att göra anspråk på att känna utsträckningen av den korstågstida bygden i Vörå. Sådan här anspråksfullhet är chockerande, i den mån den inte är löjlig. Holm vet naturligtvis ingenting om den sena järnålderns bebyggelse i Vörå.

Detta framgår ännu klarare av hans anspråksfulla påstående i början av följande stycke: "Vörå saknar arkeologiskt betydad bosättning under just de kritiska åren 800-1100."

En pollenundersökning som gjordes 1973 på Lintunemossen i Vörå uppvisar kraftiga, rikliga och ovedersägliga odlings-

indikatorer från 800-talet, 900-talet (särdeles kraftiga), 1000-talet, 1100-talet o.s.v. Fr.o.m. 800-talet förekommer människans följeslagare, otvetydiga odlingsogräs och/eller nyttoväxter, såsom *Rumex acetosella*, *Chenopodiaceae*, *Artemisia*, *Compositae liuliflorae* och *Comp. tubiflorae*. Av Cerealia hittar vi *Secale* (råg) *Hordeum*-typ (korn-typ), *Triticum*-typ (vete-typ), något senare även *Avena*-typ (havre-typ). Ytterligare förekommer *Cannabis* (hampa); uppgång i *Alnus* (al) har tolkats som svedjebruk, och nedgång i *Salix* (vide) vittnar om intensiv odling. Det är självklart att allt detta fullständigt kullkastar Holms påståenden. Holm kunde ha kollat sitt anspråksfulla påstående genom att läsa finländsk paleoekologisk litteratur, men när det gäller Vörå föredrar han tro framom vetande.

Holm gör sig skyldig till vilseledande argumentering då han skriver att "jämförelsematerialet är alltså ofantligt." Det är riktigt att det finns flera tusen inskrifter att jämföra med, om man räknar in de vikingatida inskrifterna i Sverige. Men ingen av de tre vörånskrifterna torde höra till den egentliga vikingatiden (som jag räknar slutar ca 1050). Enligt Salberger är Pethskifte-stenen att datera till mitten eller senare hälften av 1000-talet, Höjsal-inskriften till slutet av 1000-talet och Båtholmen-inskriften till 1100-talet. Medeltida inskrifter som vörånskrifterna bör främst jämföras med andra medeltida inskrifter, och av dem finns det ett jämförelsevis ringa antal. Det är också metodiskt tvivelaktigt att jämföra dekorativ utsmyckning i en sådan rik kärnbygd som Uppland med utsmyckning av inskrifter i en fattig kulturell periferi som Vörå.

Gösta Holm säger att sockennamnet Vörå är av finskt ursprung. Detta är en omstridd tolkning. Däremot är det möjligt och troligt att det förekommit ett finskt inflytande på vöråkulturen under synnerligen lång tid, inkl. järnåldern. Detta kan ha relevans t.o.m. i den nu aktuella debatten.

Holm skriver s.13 "De svealändska runmästarna brukade utnyttja stenens konturer, ..." Holms implikation att Egil borde ha gjort detsamma på Båtholmen visar hur dåligt Holm tänkt sig in i saken. Båtholmen-stenen, som är ett jordfast stenblock, (icke "fast berg" som Holm skriver) har en lägre avsats mot vänstra sidan och det skulle ha varit absurt att följa stenens konturer.

Holms ohållbara invändningar mot den oinledda relativsatsen *f i a r r i a u s t a r l a d o* har redan bemötts av Salberger och av andra, och jag skall spara utrymme genom att förbigå detta ämne här. Någon substans i Holms påståenden finns inte.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att Gösta Holm, som är en framstående nordist, bl.a. skicklig ordboksörfattare och allmänt respekterad i den lärda världen, tyvärr har gjort ett misstag och förhastat sig ifråga om vörånskrifterna: dömt ut dem utan att ha sett dem; bedömt deras utseende utan att ha sett dem; fordrat ¹⁴C-prov fastän det är omöjligt; jämfört med andra inskrifter och därvid citerat såväl dessa som vörånskrifterna fel; i varje debattinlägg translittererat såväl vörånskrifterna som alla andra runinskrifter fel, och fel återgivit deras ordalydelse; anspråksfullt låtit förstå att han känner utsträckningen av den korstågstida bebyggelsen i Vörå; lagt fram ett kategoriskt påstående att Vörå saknar

arkeologiskt betygd bosättning 800-1100, utan att ens ha brytt sig om att läsa Finlands bäst kända och mest lättillgängliga arkeologiska tidskrift; samt till sist försåtligt och utan grund jämfört vöråristningarna med kända förfalskningar som Kensington-stenen, med vilken de intet har att skaffa.

Jag föreslår att vi i barmhärtighet vänder bort vår blick från detta och återgår till Holms ordbok. Holm är en skicklig forskare, men hans fortes har inte kommit till sin rätt i Vörådebatten.

OTTERBJÖRK:

Otterbjörk talar om den "förvånansvärt ljusa granithällen". Sedan mosstället togs av Båtholmen-stenen har stenen ljusnat dramatiskt. Den är s.k. Vasa-granit och mosstället hade i stort samma pH-värde som stenen och skyddade den mot förstörelse. I.o.m. att stenen blottades inträdde ett nytt skede i dess vittringshistoria. Ingenjör Pursiainen och jag har fått en del erfarenhet av hur Vasa-graniten uppför sig, ty under de senaste åren har bl.a. i Malax upptäckts ett stort antal stenar med (uppenbarligen järnålderstida) skålgropar, och de här stenarnas beteende erbjuder ett ypperligt jämförelsematerial. I petrologi och geologi väl insatta sakkunniga har kontaktats.

Otterbjörk är drabbad av högmod inom geologi och petrologi på samma sätt som Gösta Holm inom arkeologi. Otterbjörk kommer med de mest fantastiska rövarhistorier om vittring, ristnings-spår och stenens yta utan att ha den minsta tillstymmelse till underlag för sina fantasier. Otterbjörk såg Båtholmen-inskriften under en kort stund, och tittade ett par gånger i Helmer Gustavsons lupp. Annars stod han mest och raljerade och missionerade för sin förhandsinställning. Otterbjörks kommentarer på mina bandupptagningar från det här tillfället stärker inte precis bilden av Otterbjörk som seriös undersökare av stenen.

Pursiainen och jag hade redan vid denna tid en kopia av geologen Martti Lehtinens på finska avfattade rapport om stenen; och Pursiainen, som kan båda språken fullständigt, hade gjort en av Lehtinen vidimerad översättning till svenska. Den frågade Otterbjörk inte efter; ej heller frågade han efter vilka intryck de har som spenderat tiotals och åter tiotals timmar vid stenen, och med stereomikroskop gått igenom stenen cm för cm, och rådfrågat petrologer och geologer om vasagranitens vittringsegenskaper, sammansättning och uppförande.

Otterbjörks ur luften gripna påståenden om vittring och ristningsspår är helt absurda. Runtecknens vittring är precis den man kunde vänta. I mitten av inskriften, där det tjocka mosstället skyddat, är tecknen mindre vittrade; vid kanten, där mosstället varit tunt, är tecknen starkt vittrade. Sålunda är de tre runtecknen i possessivpronomet *s i n* , "sin", så starkt vittrade att de undgick upptäckt vid första undersökningen.

Otterbjörk talar om ett "mycket hårt och vasst redskap". Jag undrar om Otterbjörk ens är medveten om att alla runinskrifter i sten är huggna med ett "mycket hårt och vasst redskap". Det är efter järnet som järnåldern bär sitt namn.

Jag ber OKNYTTs läsare att komma ihåg att Otterbjörks

påståenden om vittring är helt värdelösa. Det finns en man som torde kunna säga mera om det här ämnet idag, och han får nog OKNYTT, så jag väntar på hans rapport.

Det är enastående att Otterbjörk kallar utelämnade vokaler till "ristningsfel". Han skriver: "... de påfallande ristningsfelen: e g / i / l , f a þ / i / R ." Lägg märke till hur Otterbjörk här också underlåter att translitterera Egil-namnet med den stungna l-runan (vilken anges med stort L), trots att han på föregående sida nämnt om stingningen hela två gånger, och trots att den är fullständigt säker - det var den skickliga fältrunologen Helmer Gustavson som upptäckte den; och själv har jag efter ett ingående studium med stereomikroskop tillsammans med Pursiainen kunnat konstatera att Gustavson som väntat har rätt.

Otterbjörk vet alltså att runan är stungen, men tar ingen notis om det. Han registrerar inte. Han analyserar inte heller. Han säger två meningar senare att frågan om "fader sin" versus "hans själ" har ytterst ringa betydelse för sakfrågan om vöråristningarna. Eftersom det var Roland Otterbjörk själv som ursprungligen tog upp saken, och anförde den som en vägande instans mot Båtholmen-inskriftens äkthet, kan man fråga sig varför han inte i så fall tog den attityden genast från början. När Otterbjörk tillrättavisar Otterbjörk skulle det inte behöva ske i Västerbottens-Kurirens och OKNYTTs spalter, det kunde ske privat i hans studerkammare.

Otterbjörk skriver s. 17: "Man kan verkligen hävda att om en plagiator (skälm, kanalje eller vad man vill kalla honom) besuttit sådana kunskaper som den som "Egil" (eller den som talar i hans namn) lagt i dagen, så har han också med lätthet kunnat koncipiera en så banal inskrift som den på Anundstenen." Otterbjörk är som en amphisbaena - han har ett giftigt sting i vardera ändan. Är en inskrift invecklad, så är den förfalskad; är den enkel, så är den också förfalskad. Det är långt efter passligt.

Otterbjörk "vill gärna se det sista tecknet (i Höjsal-inskriften) som en uppåtvänd pil i stället för en t-runa med dubbla bistavar. Kanske har pilen helt enkelt markerat i vilken riktning den döde sonen var att söka?"

Vad är detta för "pilar"? Min kunskap om runlitteraturen är bristfällig, och kanske det finns sådana här pilar, men jag ber Otterbjörk att lägga fram en lista på dem. Jag har inte hittills hört någon runolog eller runintresserad nämna om förekomsten av sådana här "pilar", och har heller aldrig sett dem på bilder av runinskrifter. Som Gösta Holm har påpekat måste man se till vad som är vanligt. Otterbjörk återkommer till pilen på s. 16: "... också den mystiska t-runan/pilen spökar där som en naturbildning på den mindre sten som vid upptäckten var placerad på runhällen!" Om Otterbjörk hade raljerat mindre vid besöket på Båtholmen och lyssnat mera på Gustavson, så skulle han ha hört när Gustavson i klara och otvetydiga ordalag förklarade att det inte finns någon ristning alls på den här stenen. Figuren är en rostfläck (vilket jag själv länge hade ansett). Otterbjörk drar slutsatser på basen av en rostfläck.

Otterbjörk daterar Båtholmen-inskriften till efter år 1200, utan att ange på vilka grunder. Då han hittills gripit alla sina andra påståenden ur luften, gör ännu ett obevisat påstående varken till eller från.

Otterbjörk har lagt fram en spekulation att Båtholmen-inskriften markerar språkgränsen. Han säger: "Spekulationen må väl tas för vad den kan vara värd." - Den är ingenting värd.

Otterbjörk använder emotiva ord och uttryck. Han säger att runorna föreföll närmast "klottrade över stenen" (min emfas). Detta är inte sant. Den som uppmärksamst studerat stenen ser att runtecknen anpassar sig följsamt till stenens yta.

Allt det övriga som Otterbjörk nämner här, liksom i sin senaste inlägga till Västerbottens-Kuriren, har jag redan bemött i ett manuskript som jag sände till V-K genast efter Otterbjörks inlägg. Men tidningen har inte publicerat mitt manuskript. Det är svårt att upprätthålla objektiviteten i rundebatten om endast sådana som Otterbjörk får komma till tals.

Otterbjörk hoppas till sist i sin artikel att nästa runfynd skall göras "i Malax, Solv eller Närpes". Av dessa tre är Malax en sannolik plats, och vi skall söka i den mån vi hinner. Solf och Närpes torde vara mindre sannolika. Största chansen tror jag fortfarande man har i Vörå, samt i Kyro-bygdens övriga socknar, d.v.s. Malax, Lillkyro, Storkyro Laihela och delar av Korsholm. Därmed icke sagt att icke runinskrifter kan finnas i Närpes. Det finns ju bl.a en vikingagrav i grannsocknen Östermark. Säkert kan runinskrifter hittas även i Solf - vikingatida fynd finns från Rimal. Men någon verkligen tät fornminnesbygd torde Solf inte vara.

HÅRD:

Hård undrar i sin artikel om jag inte förringat möjligheten av en sekelskiftetida ristning. Jag har nog ingående tänkt igenom den här möjligheten.

En förfalskning är en produkt av sin tid och sin miljö på samma sätt som en äkta runinskrift. Kensington-förfalskningen är en veritabel "roman" och vem som helst begriper ögonblickligen att den inte är äkta. Ristningen i Masku framstår som en turistgrafitto vid första anblick.

En förfalskare vid sekelskiftet skulle inte, tror jag, ha ristat medeltida inskrifter. Han skulle ha ristat vikingatida inskrifter, ty det var vikingatiden som romantiserades, inte medeltiden. Jag tror inte heller att en sådan ristare skulle ha ristat kristna inskrifter, och minst två av de tre inskrifterna i Vörå är kristna. Vidare tror jag inte att han skulle ha använt kortkvist-runor, som i Båtholmen-inskriften. Slutligen skulle en sekelskiftetida ristare knappast ha behållit oinledd relativsats, stungen l-runa o.s.v.

Jag är böjd att tolka de spricksador som vöråstenarna har (exkl. Höjsal) som tillkomna vid den förödande skogsbrand som gick över nejden 1832. Pethskifte-stenen har svåra sprickor i ytgående riktning, d.v.s. på ytan av stenen finns ännu icke-lossnade stenflak, från 0,5 cm till en tum tjocka, som lätt lossnar. Detta kan man känna då man knackar försiktigt på stenytan (men jag ber att ingen går och knackar så hårt att bitarna lossnar - det räcker med de lakuner vi redan har i inskrifterna!). Detta är indicier som skulle peka mot en tillkomsttid före 1832, en tid då de handböcker till vilka förfalskningsförespråkarna hänvisat och menat vara tänkbara förlagor inte ännu var publicerade.

Det handlar med största sannolikhet om minst två, men högst antagligen tre, skilda ristare, vilken ålder ristningarna

än har. Båtholmen-inskriften och Pethskifte-inskriften skiljer sig drastiskt från varandra ifråga om runhandstil, runografisk utformning, stavning, huggningsteknik, ordföljd och syntax, ordföråd och innehåll. Höjsal-inskriften är så kort att den erbjuder mindre jämförelsematerial, men den är med största sannolikhet ristad av en tredje ristare.

Ifall vörånskrifterna skall vara förfalskningar, så är de inte oskyldiga skämtförfalskningar. De skall i så fall fattas som ett sataniskt skickligt försök att vilseleda genom att åstadkomma inskrifter som liknar äkta. Det skall vara en medveten falskhet; en osanning i syfte att bedra, som S:t Augustinus säger. Men om vi tänker oss en förfalskare som har sådan runologisk kompetens att han känner till sådana otroligt sofistikerade språkliga finesser som oinledd relativsats, stungen l-runa, utelämnade vokalrunor i e g L och f a þ R , och den tämligen sällsynta prepositionen i f t , så är det fullständigt groteskt att samtidigt anta att ristaren varit för dum för att göra ramlinjer. Förfalskningsteorier får nog framföras, men de skall vara logiska och hänga ihop.

I övrigt har jag ingenting att kommentera i Hårds artikel, och heller ingenting i Salbergers (ss. 20-25).

SAMMANFATTNING

Det enda argument mot inskrifternas äkthet som jag anser har något värde, är påpekandet att a f t i Båtholmen-inskriften är en i huvudsak tidig form, medan de stungna runorna är en ung företeelse.

Det finns två möjliga förklaringar till detta. Den ena är att "aft" används för stiliseringens skull. Den andra möjligheten är att formen "aft" är dialektal. Vad beträffar den senare av dessa möjligheter, så kan vi konstatera att formen "aft" går väl ihop med österbottniska dialekter. Vi har ett minne av "aft" i ordet "afton"; ett ord som är väl betygat inom hela det finlandssvenska språkområdet.

I sammanhanget bör man observera att på den tredje, senast upptäckta, runinskriften i Vörå, finns en annan kortform av "efter", nämligen "ift". I den inskriften (som uppenbarligen är något äldre - enligt doc. Evert Salberger "att hänföra till mitten eller senare delen av 1000-talet") förekommer inga stungna runor, och följaktligen görs ingen skillnad mellan i och e. "ift" torde därför stå för ett uttal "eft". På dagens österbottniska dialekter heter "efter" "et" eller "ett" (- så heter det även i min egen dialekt, Malax-dialekten). Detta går tillbaka på det runsvenska "eft", har prof. Lars Huldén påpekat. Vi kan således konstatera att kortformer för ordet "efter" står i samklang med dialektutvecklingen.

P.g.a. den osaklighet och fördomsfullhet som ådagalagts i vörå-debatten, av t.ex. C.F. Meinander i Helsingfors, samt även i viss mån - tyvärr - en del språkforskare, har det varit svårt att upprätthålla den stolta österbottniska allmogens tilltro och tillit till vissa etablerade institutioner och forskare. Folk säger allt oftare att de ämnar sluta att anmäla fornfynd, eftersom de bara får skam till tack, och blir beskyllda för att vara förfalskare - en dödligt sårande beskyllning i Österbotten. Mån om att bevara allmänhetens tillit (det är, bör vi minnas, de icke-professionella forntidsforskarna som gör de allra flesta fornfynden) ; samt mån om

professorskråets ära, har jag föresatt mig att försöka se till att folkets tilltro till universitetsforskningens objektivitet bevaras.

Slutresultatet må bli vad det blir, men vetenskapens grundregler - precision, exakthet, objektivitet, saklighet och logisk konsekvens - skall hållas i helgd.

SVAR TILL EN FANATIKER
AV GÖSTA HOLM

I en artikel i Upsala Nya Tidning 1. febr. blev jag utsatt för förolämpningar av Ralf Norrman. Han använde invektiv som "moraliskt undermålig", "fördomsfull", "ovetenskaplig", "detta försåtliga sätt" osv.

Jag svarade kortfattat på artikeln och påpekade alla de sakliga felanmärkningarna men kommenterade inte oförskämheterna. De var, trodde jag, tillfälliga förlöpningsfel, som jag borde överse med. Av vad hr Norrman nu skriver i Oknytt har jag emellertid förstått, att han inte kan föra en debatt om Vörå-runorna i hyfsad ton. Jag får tydligen ändra metod för att få hr Norrman att fatta vad han gör. Den kultiverade delen av Oknyttts läsare, dvs. alla utom hr Norrman, ber jag av allt mitt hjärta om ursäkt för vad jag blivit provocerad till.

Under ett telefonsamtal före det runsymposium, som hölls i Vörå våren 1983, förklarade hr Norrman, att han som lekman och osakkunnig (han forskar i engelskspråkig litteratur) skulle förhålla sig tyst under symposiet och bara lyssna. Han svek sitt frivilliga löfte. Under en direktsändning av en diskussion i den österbottniska radion upphävde han sin röst och varnade sina österbottniska landsmän för att tro på runverkets chef, Helmer Gustavson, och mig, eftersom vi hade "förutfattade meningar". När hr Norrman inte har sakliga argument - och det har han inga - och inte kan fäkta med blanka vapen, tar han till smutsiga trick för att förvända synen på försvarslöst folk.

Jag har vid upprepade tillfällen, muntligt och skriftligt, - fast inte i förra Oknytt-artikeln - framhållit för hr Norrman, att syntagmen *fiarri austarla do* är anmärkningsvärd och oväntad, därför att normal ordföljd i fornnordisk prosa här vore *fiarri do austarla*; två led före det finita verbet är nämligen onormalt. Med en bulldoggs envishet återoppar hr Norrman en utredning av Evert Salberger, som behandlar något annat, nämligen slutställning av verb efter ett led. Antingen fattar hr Norrman inte vad jag säger, eller också försöker han avsiktligt att föra sina läsare bakom ljuset. Jag har skäl att tro, att det förra är fallet. Hr Norrmans karakteristik av sig själv i det ovan återopade telefonsamtalet var riktig: han är totalt okunnig och fornnordisk syntax och oförmögen att begripa en utredning på området.

Härledningen av sockennamnet *Vörå* har evident klarlagts av Lars Huldén i en uppsats i Budkavlen 1957, s.1 ff. Namnet är finskt; det innehåller *Viero* (äldre *ver-*), *Vieru*, 'sluttning, brant, jordras (vid åstrand)' o.d. Carl-Eric Thors, som tidigare hade tolkat namnet på annat sätt, instämmer (Sv. Österbottens historia IV s. 585). Ingen på området kompetent person har veterligen motsagt de båda. Etymologin är alltså inte omtvistad. Om någon diletterant av typ Ralf Norrman eventuellt på något ställe har yppat andra idéer, så är det ointressant.

På Rök-stenen står - och kom nu inte, hr Norrman, med de vanliga gemena misstänkliggörandena! - med en transkribering som man kan nyttja: *aft faeghian sunu*, 'efter sin döde (eller dödsmärkte) son'. Om förfalskaren i Vörå hade skrivit av hela denna sekvens, skulle nog till och med hr Norrman ha insett vad det är fråga om (fast säker kan man ju inte vara). Förfalskaren har på den punkten visat prov på ett visst förstånd, i det han har utelämnat mittordet.

Runverkets chef, Helmer Gustavson, påpekade vid granskningen av Båtholms-inskriften, att dess placering på hällen (och frånvaro av ramlinjer) avviker från det vanliga mönstret. Man skulle - som Gustavson framhöll - ha väntat sig ett helt annat arrangemang. Hr Norrmans påstående, att stenens form skulle ha hindrat följande av vanlig runristarsed, är trams.

Jag har - som hr Norrman vet - besökt Höjsal- och Båtholms-lokalen. Jag har alltså med egna ögon kunnat konstatera, att de ligger långt avlägset från bygden. Under mångårig ortnamnsforskning och som deltagare i arkeologiskt fältarbete har jag skaffat mig en viss vana att bedöma kulturlandskap. Den som hävdar att t.ex. Båtholms-inskriften ligger i gammal, nu övergiven kulturbygd har den fulla bevis-skyldigheten. Men hr Norrman har bara glåporad att tillgripa.

Från 1000-talet finns ett enormt material av runinskrifter att jämföra med. Det finns också en hel del senare inskrifter. Allas vittnesbörd är entydigt: de Vörå-inskrifter jag diskuterar är förfalskningar. Hr Norrmans hänvisning till sen tid och utkantsbygd är precis av samma art som motsvarande argument för Kensington-stenens äkthet. En runinskrift från 1300-talets Amerika skulle gudbevaras inte få bedömas efter skandinavisk måttstock. Hr Norrmans argumenteringsmetod på denna punkt gör all seriös debatt omöjlig, men det är ju inte heller sanningen hr Norrman är ute efter.

Vörå-bygden saknar fortfarande arkeologiskt betygad bosättning från det aktuella skedet. Pollenkorn säger ingenting om de människors språk, som uppehållit sig på en viss plats. Ortnamnen i Vörå ger anledning tro, att finnar var först på platsen, permanent eller tidvis. Deras verksamhet, röjning, boskapsskötsel osv. har givetvis avsatt spår i floran. Jag har faktiskt läst finländsk paleobotanisk litteratur, senast insiktsfullt presenterad av Hans Sundström i hans doktorsavhandling. Tidig odling i norra Finland har konstaterats i trakter, som veterligen aldrig har bebotts av andra än finnar, t.ex. *Hailuoto*, *Kemi*, *Oravaisensaari*. Jämför de finska bynamnen i Vörå: *Andiala*, *Jöråla*, *Kaitsoor* (< *Kaitusaari*), *Lotlax* (< *Luotolaxi*), *Rekipeldo* (< *-pelto*) osv., osv. Av dessa är namnen på *-la* och *-pelto* bebyggelsebetecknande redan från tillkomsten. Vörå hör i själva verket till de områden i svenska Österbotten, där ortnamnen klarat vittnar om finsk bosättning, då svenskarna kom (se t.ex. C.-E.Thors i Sv. Österbottens historia IV s. 581). Kan det vara bakgrunden till det ivriga nutida runristandet just i Vörå? - Som Thors har framhållit har även det äldsta ortnamnsbeståndet i sv. Österbotten medeltidsprägel (gör "på sin höjd ett medeltida intryck", a. a. s. 587). - F.ö. tycks hr Norrman själv ha gripits av en viss tveksamhet om pollenkornens bevisvärde, i det han erkänner "finskt inflytande på vöråkulturen under synnerligen lång tid", något som t. o. m. skulle kunna ha "relevans i den nu aktuella debatten". Jag vill tillägga, att det mesta tyder på att även i Norrbotten den äldsta bosättningen - frånsett lapparnas - var finsk. Därav förklaras bl.a. birkarlarnas särställning i de äldsta historiska källorna.

Vad hr Norrmans inlägg i övrigt innehåller är antingen sanningslöst, vinklat, avsiktligt misstolkande eller totalt ovidkommande för frågan om Vörå-inskrifternas äkthet.

Hr Norrman har fräckheten att betygsätta mig som forskare. För det saknar han varje kompetens. Jag säger: bort med tassarna. Avslutningsvis vill jag ge hr Norrman två goda råd.

För det första: Återgå till den engelskspråkiga litteraturen. Sluta producera skrifter kring Vörå-runorna; en fortsättning kan bara resultera i nya blamager i stil med påståendet att *aft* kunde vara

en österbottnisk dialektform, betygad genom ordet *afton*, 'afton' i Finland, ett bottenrekord hittills, häpnadsväckande t.o.m. för att komma från er.

För det andra: Lär er veta hut.

Landsmän till hr Norrman har karakteriserat honom som en rabiat lokalpatriotisk fanatiker i sin kampanj för Vörå-falsarierna. Man har rätt mig att ignorera hans skrivelser, inklusive det perfida ovettet. Jag skall hädanefter följa det rådet. Vissa restriktioner kan ibland vara mentalhygieniskt nödvändiga.

TILLÄGG

Sedan ovanstående skrevs, har det svenska runverkets chef Helmer Gustavson sänt in en skrivelse om Vörå-runorna till Museiverket, Helsingfors, och dess chef Överdirektör C.J. Gardberg. Skrivelsen sammanfattar kort Gustavsons syn på Vörå-runorna särskilt med beaktande av ålders- och äkthetsfrågorna. Gustavson ger skälen till att han "inte vill karaktärisera inskrifterna som äkta", nämligen

1. Runografiskt visar Egil-inskriften drag som inte hör hemma i de vikingatida runstenarnas inskrifter, men som kan påträffas efter vikingatiden. Samtidigt överensstämmer dess språkliga utformning i viss mån med de vikingatidas.
2. Kompositionen och uppställningen av inskrift och ornamentik är olika i det vikingatida svenska runstensmaterialet å ena sidan och i Vörå-inskrifterna å den andra.
3. Egil-ristningen har ett kors med "felaktig utformning".
4. Anund-inskriftens läge i terrängen är synnerligen anmärkningsvärt.
5. De tre runinskrifterna i Vörå "kan knappast förbindas med kulturbygden i Vörå".

Gustavsons synpunkter överensstämmer i huvudsak med mina. På en punkt skiljer vi oss åt. Gustavson uttalar i skrivelsen, att ur "språklig synpunkt (formhistorisk, syntaktisk mm.) uppvisar Egil-inskriften drag som är ålderdomliga eller ovanliga; dock är de inte språkligt omöjliga". Efter ett samtal med honom har jag kommit till den uppfattningen att vi även på den punkten i själva verket är överens. Bl.a. instämmer Helmer G. i betänkligheterna mot de två adverbiala leden *fjarri* och *austarla* före predikats verbet *do*.

*

I en skrivelse av den 24 nov. 1984 till bl.a. Museiverket i Finland har professorn i geologi i Helsingfors Joakim Donner redogjort för en undersökning av runorna i Vörå. Undersökningen är mycket mångsidig och grundlig och har även omfattat experiment med huggning med olika verktyg och jämförande studier av ristningar och inhuggna spår från olika tider, t.ex. på gamla grindstolpar och gravstenar. Donners resultat är att Vörå-ristningarna torde vara högst omkring 30 år gamla. Donner påpekar att hans resultat "kompletterar tidigare undersökningar"; han nämner i sammanhanget särskilt Helmer Gustavsons utlåtande.

REPLIK TILL RALF NORRMAN
AV ROLAND OTTERBJÖRK †

Den som sig i leken ger får som bekant tåla en hel del, men frågan är väl om inte ovanstående angrepp på min person är vida mer än vad man normalt bör tåla i ett vetenskapligt sammanhang. Jag är således drabbad av geologiskt och petrologiskt högmod, därför att jag vågat ge mitt förutsättningslösa första gångsintryck av en runristad häll av den tydligen mycket speciella Vasagraniten. Det kan så vara att vittringsskador förekommer flerstädes och att även oristade ytor har mycket skarpa konturer, men jag vill ändå avvakta en neutral expertgrupps utlåtande och inte lita enbart till en enda granskare. Vöråristningarna vore f.ö. ett utmärkt tillfälle för både finländska och svenska petrografer och metallurger att pröva sina krafter för att nå fram till en rimlig datering. Norrman låtsas inte förstå att jag med "ett mycket hårt och vasst redskap" menat ett *härdat* redskap, alltså ett stålverktyg, och presterar därmed ett av många infama påhopp.

Vad kallas utelämnade vokalrunor (som e g /i/ L och f a þ /i/ R) om inte ristningsfel? Har runologen Norrman männe en specialterm för han kan väl inte tro att runsvenskan hade samma ortografiska regler som hebreiska? Vad beträffar den stungna l-runan så har man väl även östanhavs hört talas om korrekturfel - i mitt manus stod tyvärr inte L utan l, vilket förbisågs vid utskriften. Denna stungna l-runa är ju som bekant det viktigaste runologiska dateringskriteriet, men inte heller detta stämmer enligt Norrman som tycks känna till äldre förekomst av denna runa än dopfunten i Åkirkeby på Bornholm och ett par inskrifter på Gotland.

En rättelse i ordföljdsfrågan. Det var Gösta Holm, inte under-tecknad som först tog upp motsättningen "son sin" - "hans själ" på Båtholmen-hällen. Däremot var det jag som till publikens hjälp under plenidebatten i Vörå folkhögskola noterade detta på svarta tavlan. Det råkade där komma som punkt 2, vilket från min sida verkligen inte var menat som en rangordning. När jag så förtydligar mig i en tidningsspalt tycks inte heller detta passa herr N som i ett annat sammanhang kallar mig "en amphisbaena" (ett släkte masklika ödlor från s.Amerika och Västindien, utan extremiteter och fjäll), en förolämpning och en lärdomshögfärd som bara kan slå tillbaka på sin upphovsman.

Vad beträffar den ominösa Tyr-runan/rostfläcken på den mindre sten som vid upptäckten låg ovanpå Båtholmshällen så är det naturligtvis Norrman välbekant att det var just detta "tecken" som ledde upptäckarna till fyndet. Att det nu inte är en verklig ristning utan en naturbildning är helt ovidkommande, eftersom jag med min formulering bara ville notera det egendomliga sambandet mellan detta förmenta runtecken och Höjsalsristningens sista "runa". Hur vill herr N f.ö. förklara detta egendomliga tecken som både till storlek, placering och form (↑) avviker från inskriftens övriga runtecken (jfr särskilt kortkvistrunan † i a f t)? Det vore tacknämligt om min rabiante vedersakare någon gång försökte föra ett konstruktivt resonemang i en intrikat sakfråga!

Mycket vore förvisso att säga i de många sakfrågor som Norrman överhuvudtaget inte berör, ex.vis rekonstruktionen av den skadade

runföljden s u n -, analys av frasen f i a r r i a u s t a r l a (kan härmed åsyftas någon del av Finland, kanske rentav Vöråtrakten - enligt Bengt Odenstedt i Vasabladet 1/5 1984 kan ristaren ha varit en tillfällig besökare från Sverige, kanske en skinnhandlare, en nog så intressant hypotes), vidare den egendomligt konstlösa kompositionen utan tillstymmelse till någon ramlinje, samt till sist det mycket anmärkningsvärda förhållandet att av Finlands tre nu kända runinskrifter alla har råkat upptäckas inom en smal utmarksremsa av Vörå och på den nuvarande språkgränsen!

Detta är enligt min mening de verkligt relevanta frågeställningarna och skall vi någon gång få full klarhet i äkthetsfrågan, så måste också dessa problem penetreras noggrant och sakligt och i full besinning. I en sådan förutsättningslös och konstruktiv debatt är även Ralf Norrman välkommen men jag vill härmed på det bestämdaste betacka mig för fortsatta infama och insinuanta personangrepp från hans sida.

TILL R-RUNORNA PÅ BÅTHOLMEN-STENEN
AV EVERT SALBERGER

Under runseminariet på Vörå folkhögskola den 10-12 juni 1983 med deltagande av run- och språkforskare från Sverige och Finland gjordes på kvällen den 10 juni en första exkursion till Båtholmen-stenen. Nästan hela följande dag ägnades åt ingående fältundersökningar av dess runinskrift under ledning av det svenska runverkets chef, förste antikvarie Helmer Gustavson, som läste och fram på eftermiddagen målade i runorna med vattenlöslig svart färg. På basis av Gustavsons läsning blev det på kvällen en expertdebatt i någon mån om inskriftens tydning men framför allt om inskriftens äkthet och datering. Söndagen den 12 juni direktsändes på morgonen en timplång expertdebatt i radio Österbotten, och på eftermiddagen blev det en sammanfattande debatt om inskriften inför publik och massmedia.

Vid fältundersökningen av inskriften kom intresset och samtalet att i hög grad kretsa om r-runans varierande form och utseende, vilket starkt framhölls i Bengt Haralds artikel Inte helt övertygande sade runverkets chef i Vasabladet den 12/6 1983. På väl synlig plats i artikelngressen stod det: "Det som gav honom [Helmer Gustavson]anledning att göra invändningar är R-ristningarna som förekommer i varierande utförande; dels finns det tecken som ser ut som en runa bör se ut medan tecknet i andra varianter alltför mycket liknar ett stort R i mera modernt utförande där snedstreckat neråt börjar från halvciirkeln." Mitt inne i artikeln återkom Bengt Harald till saken i samband med runornas imålning och skriver: "Det var i det här skedet som det varierande utförandet i R-runorna framträdde. Och det var således det här som Gustavson inte tyckte om. - Gjort tydligen av någon som kunnat det latinska alfabetet, sa han."

Vid den direktsända morgondebatten i radio Österbotten påtalades behandlingen av R-runorna, dvs. r-runorna, i Vbl-artikeln samma dag påpassligt av Bertel "Finus" Holm, som vände sig till Helmer Gustavson och erinrade om att dylika former av r-runan förekommer i norska runinskrifter, ett helt riktigt påpekande som kan exemplifieras med bl.a. den till år 1194 daterade långa inskriften Vinje kirke I i Telemark (NIyR nr 170), som har åtskilliga ex. på r-runor med sluten form men också några ex. på r-runor med öppen form, men om olika r-former mera i fortsättningen.

I sin rapport angående runinskriften på Båtholmen i Vörå daterad den 19 juni 1983, vilken sändes till Museiverket i Helsingfors och trycktes i Vbl den 1 juli 1983, läste Helmer Gustavson inskriften:

a f t . - . . . - n - . s u n - . s i n .
5 . 10

f i a r r i . a u s t a r - a . d o
15 20 25 30

. e g l . f a b R . r i s t i .
35 40

r u n a r . g u þ . i a l p i . a n s .
45   50   55

s a l u
60

och tydde den: "Efter ... sin son. Fjärran österut dog. Egil fadern ristade runorna. Gud hjälpe hans själ."

Det finns inte mycket att invända mot Gustavsons läsning, som i allt väsentligt överensstämmer med den tidigare läsningen. Den enda verkliga nyheten är den stungna *L*-runan i namnet *e g L* för *e g (i) L* (nom.) 'Egil', som är en avgjord vinst och värd särskild uppmärksamhet vid behandlingen av inskriftens stungna runor. Det bör också noteras, att Gustavson är beredd att läsa något mer än vad som framgår av hans imålning och translitterering av runorna. I kommentaren till det 32 cm långa vittrings- och flagringsskadade partiet efter ordskillnadstecknet efter prep. *a f t*, en kommentar som stämmer väl överens med Esko Pursiainens mikroskoperingsrapport i *Vörårunorna, del I* (1983), talar han bl. a. vid runa 4 om resterna av en huvudstav och möjliga spår av en *k*-bistav och vid runa 7 om rester av en mycket grund och utvittrad huvudstav jämte möjliga rester av en *t*-bistav: "Runa 7 kan alltså ha varit *t*." Vid runa 11 i ordet *s u n -*, markerad med ett horisontalstreck, är han mycket återhållsam med både imålning och kommentar.

Att runa 27 i ordet *a u s t a r - a* 'österut' i translittereringen bara markeras med ett horisontalstreck är oväntat och otillräckligt med hänsyn till att den imålats som en huvudstav med en (något oklar) bistav till höger från huvudstavens topp, jfr även Gustavsons kommentar: "Runa 27 består av en lodrät huvudstav, där basen svänger något åt höger. Till höger om huvudstavens topp finns en mindre, ganska färsk skada. I skadans kant anas möjliga resterna av en *l*-bistav." Runan borde ha translittererats som en defekt *i*-runa, antingen *l* eller (*l*); det kan inte råda något tvivel om att ordet varit adv. *a u s t a r l a* 'österut'.

Veterligen finns det inga delade meningar om någon runas identitet, och då är smärre åsiktsskillnader i fråga om vissa runors utseende och imålning av relativt underordnad betydelse. Olikheter mellan former av en och samma runa, t.ex. vid *f*, *u* och *r*, vilka åtminstone delvis kan bero på ristningsytans skick, dess jämnhet eller skrovlighet, bidrar vanligen till att göra runorna verklighets-trogna och talar för ristningens äkthet. Båtholmen-stenens ganska jämna men något sköra och vittrade yta är inte helt idealisk för runristning.

I sin beskrivning av inskriftens runor använder Gustavson ofta beteckningen *u. a.* [= utan anmärkning], t.ex.: "*l a* är utan anmärkning. --- Inskriftens övriga *a*-runor uppvisar samma form". likaså: "*3 t u. a.* --- Inskriftens övriga *t*-runor uppvisar samma form", stundom om hela runföljder, t.ex.: "*21-22 a u u. a.*", "*24-25 t a u. a.*", "*39-40 i s* utan anmärkning", "*44-46 u n a u. a.*", "*51-53 i a l u. a.*", "*56-58 a n s u. a.*" och "*59-62 s a l u u. a.*". Man får av hans rapport det omedelbara intrycket att han inte har några bestämda invändningar av runografisk art mot inskriftens äkthet.

Av särskilt intresse är att taga del av vad han har att säga om inskriftens *r*-runor, eftersom man av Bengt Haralds Vbl-artikel (12/6 1983) om fältundersökningen snarast får intrycket att de

varierande *r*-formerna är en avgörande instans mot att inskriften tillkommit i gammal tid.

Båtholmen-inskriften har inalles sex *r*-runor: 18-19 *r r* i ordet *f i a r r i 'fjärran'*, 26 *r i a u s t a r l a 'österut'*, 38 *r i r i s t i 'ristade'*, 43 *r* och 47 *r i r u n 'a r 'runor'*. Om dessa yttrar Gustavson: "I 18 *r* har huvudstaven en skarp botten. Runan har öppen form. Detsamma gäller 19 *r*", däremot: "26 *r* har slutna form, bistavens "ben" utgår ett stycke in på "öglan", form: R", medan: "38 *r* har slutna form, möjligen beroende på en vittring till höger om huvudstavens mitt"; och: "43 *r* har slutna form, bistaven har en skarp ristningsbotten", men: "47 *r* har öppen form".

Enligt Gustavsons kommentar har tre *r*-runor (r. 18, 19 och 47) klart öppen form och två *r*-runor (r. 26 och 43) slutna form, medan en *r*-runa (r. 38) har slutna form "möjligen beroende på en vittring till höger om huvudstavens mitt". Man frågar sig därvid, om detta kan vara fallet även med de två återstående *r*-runorna eller med någon av dem. Ytterligare undersökningar med arbetsmikroskop synes påkallade, men det är inte säkert, att det ändå går att nå full klarhet.

Det bör framhållas, att Gustavson ingenstädes i sin rapport till Museiverket, vare sig i beskrivningen av *r*-runorna eller i någon slutsats, uttryckligen säger, att *r*-runans varierande öppna och slutna former är en instans mot inskriftens äkthet. Framställningen av *r*-runans varianter i Bengt Haralds Vbl-artikel (12/6 1983) får sålunda inte något uttalat stöd i Gustavsons rapport.

Låt oss här acceptera Gustavsons beskrivning av *r*-runans former och räkna med en växling mellan öppna och slutna former! En fråga blir då, om öppna och slutna *r*-former kan förekomma i en och samma inskrift, en annan fråga är, när slutna *r*-former börjar komma i bruk och en tredje måhända, hur länge öppna *r*-former är i bruk. Bakgrunden och utgångspunkten är, att de öppna *r*-formerna i regel är äldre och vikingatida, de slutna *r*-formerna yngre och medeltida.

Det kan vara lämpligt att börja med att se på en ganska nyfunnen runinskrift från en av Helmer Gustavsons aktuella och speciella jaktmarker, norra delen av Gotland. Inte mer än ett halvår före runseminariet i Vörå i juni 1983 publicerade han i Gotländskt arkiv 1982 en studie med titeln Hailgairs häll i S:t Hans om några runristade stenfragment, som påträffades i S:t Hans kyrkoruin i Visby i januari 1982. Den långa och något defekta runinskriften, som daterats till "mitten av 1000-talet eller något därefter" av runologen Helmer Gustavson och till "1000-talets andra hälft" av arkeologen Eric Swanström, har åtskilliga *r*-runor. Att döma av meddelat foto har samtliga utom en slutna form - överdelen till höger om huvudstaven har närmast formen av ett cirkelsegment, vars nederdel, varifrån bistaven snett nedåt höger utgår, når helt in till huvudstaven. Dylig form har *r*-runan i orden *r a i s t i 'reste'*, *m e r k i 'minnesmärket'*, *h i e r 'här'*, *e r f i k i 'arvingen'*, *- e r þ i 'gjorde'*, *þ o r l a i f R 'Torlaif'* och *r i s t u 'ristade'*, medan *r*-runan synes ha öppen form i ordet *u a r a l t 'världen'*. - Såvitt jag kunnat finna, har Gustavson inte med ett ord kommenterat de genomgående slutna formerna av *r*-runan i denna inskrift från mitten av 1000-talet.

I den långa gotländska runinskriften - med elva inskriftsfält - på Åker-dopfunten på Bornholm, som arkeologiskt har daterats till 1100-talet (snarast mitten eller något därefter) möter ännu åtskilliga klart öppna *r*-runor, t.ex. i inskriftsfält 6 i orden

h i a r 'här', r i þ u 'redo', b u r t 'bort', þ r i R 'tre' men också slutna *r*-runor, i vilka bistaven snett nedåt höger utgår ett stycke in på båglinjens nedre del till höger om huvudstaven, t.ex. i inskriftsfält 9 i orden u a r n (poss.-pron.) 'vår' och d r o t i n 'drott, Herre'.

På Källstorp-stenen i Skåne, vars inskrift har daterats till relativt sen vikingatid, möter en slutna *r*-runa i mansnamnet u r a k a (ack.) 'Vrage' men i övriga fall öppna *r*-runor, på två runstenar på Bornholm, Øster Marie-stenen 2, daterad till tidig medeltid, likaså en slutna *r*-runa i ordet r e i s t u 'reste' men annars öppna *r*-runor och Øster Marie-stenen 5, också den daterad till tidig medeltid men av svensk proveniens, en slutna *r*-runa i ordet m u þ u r (ack.sing.) 'moder' men i övriga fall öppna *r*-runor; senare blir slutna *r*-runor vanliga.

På en gravhäll i Norrsunda kyrka i Uppland (U 413), vars run-inskrift av Otto von Friesen daterats till slutet av 1000-talet, har *r*-runan slutna form i orden k i a r a 'göra', m e r k i 'minnesmärket', b r o þ u r 'broder' och namnen u l f r 'Ulv', i a r u t 'Järund', b i a r n 'Björn' och första *r*-runan i r u R - i k r 'Rörik' men öppen form i sista *r*-runan i detta namn, jfr Elias Wesséns kommentar: "I inskriftens alla *r*-runor, med undantag av 48 *r* [sista *r*-runan i r u R i k r], går (den i de flesta fall bågformigt rundade) bst [= bistaven] på mitten in till hst [= huvudstaven], såsom i lat. R."

På en gravhäll i Odensala kyrka i Uppland (U 440) från ungefär samma tid har *r*-runan slutna form i samtliga fall, nämligen i orden k i a r a 'göra', m e r k i 'minnesmärket', b e r h i 'bärke' och namnen s i r i b 'Sigrid', s i h b o r 'Sigtor', jfr Elias Wesséns kommentar: "Av inskriftens runor är särskilt *r* anmärkningsvärd. Överdelen av bistaven är alltid bågformigt rundad och går in till huvudstaven, liksom i den latinska skriftens R. Det är tydligt att ristaren har varit påverkad av denna R-typ."

Anförda runinskrifter på Gotland och Bornholm, i Skåne och Uppland, jfr även Norge, från senare hälften av 1000-talet och från 1100-talet med exempel på *r*-runor med yngre slutna former och på växling mellan dylika och äldre öppna former torde ha undanröjt de gjorda invändningarna mot en sådan växling mellan olika *r*-former i Båtholmen-inskriften. Den vind som med viss styrka oväntat blåste upp kring *r*-runorna med slutna form i inskriften vid fältundersökningen i samband med runseminariet på Vörå folkhögskola men avsevärt mojnade i Helmer Gustavsons rapport till Museiverket bör efter framställningen ovan helt ha lagt sig.

Till slut bör det sägas något om den sammanfattning med tidsbestämning av inskriftens tillkomst som Helmer Gustavson gör i slutet av sin rapport till Museiverket med orden: "Undersökningen av inskriften har lett mig fram till den uppfattningen att den inte kan vara vikingatida, med största sannolikhet ej heller medeltida, utan att den tillkommit i sen tid." Gustavson utlovar sedan: "Skälen till min bedömning, att inskriften är relativt sent tillkommen ämnar jag kortfattat lämna i en rapport till Museiverket efter sommaren 1983", - en motivering och en rapport som veterligen ännu inte har lämnats.

Stungna runor, i första hand *d*-runan i d o 'dog', *L*-runan i e g L för e g <i> L 'Egil' och *p*-runan i i a l p i 'hjalpe' visar jämte de överlag ganska sena runformerna, att inskriften inte kan vara vikingatida, i varje fall inte från den egentliga vikingatiden. Däröfver har jag gett besked förut, och däröfver är jag

helt enig med Helmer Gustavson. Men jag är inte enig med honom om nästa steg: "med största sannolikhet ej heller medeltida".

Från runografisk synpunkt torde det, vilket ovanstående framställning sökt visa, knappast finnas något att invända mot en dylik datering. Däremot finns det åtskilligt som talar för en sådan, och mera torde det komma att finnas efter en ingående behandling av de stungna runorna, inte minst av den stungna *L*-runan i *e g L 'Egil'*.

Båtholmen-inskriften är med största sannolikhet medeltida, närmare bestämt från *tidig* medeltid och tillkommen på 1100-talet.

TILLÄGG

Sedan ovanstående artikel den 25/1 1984 insändes till redaktionen för *Oknytt*, har *Fornvännen*, årg. 78 (1983) utkommit med "Runfynd 1984", vari Helmer Gustavson åter har behandlat runinskriften på gravhällen från S:t Hans kyrkoruin i Visby. I hans kommentar "Till läsningen" står det bl.a.: "Runan *r* uppvisar både öppen och sluten form", en iakttagelse och passus som inte finns i Gustavsons artikel om inskriften i *Gotländskt arkiv* 1982 och torde ha tillkommit, sedan han tagit del av min helsidesartikel "Läsning och *r*-runor på Båtholmen-stenen" i *Vasabladet* den 19/1 1984.

Vidare har Helmer Gustavson blivit färdig med och översänt den utlovade rapporten "angående några runinskrifter i Vörå", ställd till Museiverket i Helsingfors och daterad Stockholm den 25 juni 1984, in extenso tryckt i *Vasabladet* den 8/7 1984, en rapport som i första hand är ett ställningstagande i äkthetsfrågan men på sitt sätt även i dateringsfrågan. Innehållet i rapporten har granskats och bemötts i min helsidesartikel "Helmer Gustavson och Vörå-inskrifterna" i *Vasabladet* den 16/8 1984.

RECENSIONER - ANMÄLNINGAR

HANS SUNDSTRÖM: Bönder bryter bygd. Studier i övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria. Bothnica 4. Skrifter utgivna av Norrbottens museum. Lund 1984. ISBN 91-85336-34-3.

Enligt äldre historieforskning var övre Norrlands kustland obebyggt ännu i början av 1300-talet. Då fanns där bara en kringströvande fångstbefolkning. Under 1320-talet tog ärkebiskopen och andra stormän med statligt understöd initiativ till en kolonisation som utgick från Hälsingland och/eller Mälardalen. Ännu vid början av 1400-talet var bebyggelsen sparsam men under det seklet skedde en formlig befolknings-explosion.

Efterhand började den här bilden undermineras. Det är främst arkeologiska fynd som pekar på att kustlandet i övre Norrland haft fast bebyggelse redan under vikingatiden. När den gamla bilden av en plötslig kolonisation på 1320-talet ifrågasattes blev det nödvändigt att på nytt granska de dokument som tidigare historiker stött sig på.

Hans Sundström tog sig an den uppgiften inom ramen för ett samnordiskt forskningsprojekt om den medeltida agrarkrisen, en fråga som diskuterats intensivt i Europa under flera decennier. Under arbetets gång har hans problemställningar allt mer kommit att gälla åldern på den fasta bebyggelsen i övre Norrland och det är inom detta område han kommit med nya och viktiga resultat.

Boken är en så kallad sammanläggningsavhandling. Det betyder att han samlat uppsatser som publicerats tidigare och tillfogat en inledning och en efterskrift. Den viktigaste uppsatsen är "Bondebygd blir till" som publicerades i Nordfinska historikersällskapets tidskrift Paravid 1978. Den har redan blivit ett självklart inslag i högskoleundervisningen och en säker grund att luta sig emot för alla som forskar om eller funderar på övre Norrlands medeltid.

Sundströms analyser av det äldsta skriftliga källmaterialet visar att äldre historikers tolkningar inte kan förankras i källorna. Han avvisar uppfattningen att man skulle kunna dra bestämda slutsatser om bebyggelseutvecklingen enbart utifrån uppgifterna om medeltida kyrklig administration i området. Han visar också övertygande att det källmaterial som berör eventuell kolonisation i början på 1320-talet inte alls utesluter möjligheten att övre Norrlands kustland var bebyggt redan tidigare. Det finns heller inget som talar för att de donationer som stormännen då fick skulle ha omfattat mer än fisken och själva älvstränderna.

Tidigare forskning har med stöd av en sen avskrift av Erik av Pommerns skattebok från 1413 menat att befolkningen sexfaldigades under 1400-talet. Man har då haft utgångspunkten att "rök" i skatteboken är liktydigt med jordbruks-hushåll. Sundström visar att det inte finns fog för sådana slutsatser och att skattebokens uppgifter - liksom de om

Olaigärden 1509 - inte kan jämföras med jordeboken 1543 för att få fram bilden av bebyggelseutvecklingen. De representerar alla kameralt material av olika typer och är därför inte jämförbara.

Sundströms granskning av det skriftliga materialet leder alltså till resultatet att tidigare forsknings tolkning av källorna inte varit riktig. Detta är en mycket viktig slutsats även om han inte utifrån det skriftliga materialet kan måla upp en alternativ bild av bebyggelseutvecklingen. Hans analys har gett oss en ny grund att stå på och tack vare den kan historiker och arkeologer så att säga hand i hand arbeta vidare på att klarlägga Norrlands medeltid. Dessutom är hans resonemang genomförda med ett skarpsinne och en stringens som gör dem till ett fint exempel på kritisk forskning i ett sporadiskt medeltidsmaterial när den är som bäst.

För att komma vidare har Sundström samarbetat med arkeologer och ortnamnsforskare, främst från Uleåborgs universitet. Deras undersökningar har koncentrerats till Tornedalen där man kunnat belägga flera fasta bosättningar från 1000- och 1100-talet. Med hjälp av ortnamnen har man kunnat visa på ett inflytande från västra Finland, Savolax och Karelen. Kolonisationen måste enligt de resultaten ha ägt rum före 1300-talet. I bokens tredje uppsats utvecklar Sundström en del teoretiska resonemang kring bebyggelsens förutsättningar.

Den nya tolkningen av de äldsta skriftliga källorna är Sundströms tyngst vägande bidrag och man kan förutse att den kommer att bli något av en "klassiker" för dem som nu börjar arbeta med att skriva om övre Norrlands medeltidshistoria. Här finns ett stort och viktigt forskningsområde där historiker och arkeologer kan arbeta tillsammans.

Sundström har kommit att dras till mer arkeologiskt inriktade metoder i sitt senare arbete. Det är en följd av hans tvärvetenskapliga inriktning och om tvärvetenskap finns bara gott att säga. Trots det skulle han kanske fylla de mest besvärande tomrummen i våra kunskaper om han fortsatte sina forskning inom det område där han visat sina bästa självständiga resultat - analysen av äldre skriftligt källmaterial. Det finns flera kunniga arkeologer som arbetar med övre Norrlands medeltid och möjligheterna till samarbete är stora. Det är däremot en besvärande brist på forskare som på ett övergripande sätt undersöker bebyggelseutvecklingen för hela området utifrån skriftliga källor. Vi är många som hoppas på att Sundström skall färdigställa sitt manuskript om bebyggelseutvecklingen under 1500-talet för publicering.

Lennart Lundmark

KENNETH AWEBRO: Luleå silververk. Ett norrländskt silververks historia. Bothnica 3. Norrbottens museum. Utgiven av Luleå kommun.

Att upptäcka värdefulla mineraler är idag en hobby för amatörgeologer. Ibland föresvävar det väl mineralletaren att en guldfyndighet skulle utgöra drömfyndet.

Påpassligt har turistorganisationer anpassat sig till dylika Klondyke-drömmar och ordnat med guldvaskning t ex i Rovaniemi-området i norra Finland.

Seriösa geologer letar idag efter andra mineraler än de glamorösa guld- och silverfynden. Upptäckter av t ex kopparkis och zinkblände - dvs för den moderna industrien nödvändiga material - det ger idag vinstgivande inmutningar.

För 300 år sedan var upptäckten av t ex ett silverstreck en sensation och stora förhoppningar knöts till fyndet. Under 1600-talet genomsyrades det ekonomiska synsättet av merkantilismens teorier och bl a ansågs det att en nations välstånd vilade på tillgången av ädel metall. Denna kunde anskaffas antingen genom handel, jordbruk, hantverk eller genom att nya malmfyndigheter upptäcktes och togs i bruk, särskilt vinstgivande blev, ansåg man, gruvbrytningen inom det egna landet. Ett land utan sådana ädelgruvor kunde ju bara erhålla penningmetaller från utlandet. De spanska conquistadorerna som seglade över Atlanten fann guld i stor mängd i sitt sk "Västindien".

När det i Sverige upptäcktes en ny silverfyndighet vid Nasafjäll i lappmarken 1634 - tidigare hade man bl a Sala silvergruva att tillgå - så påpekade riksrådet Carl Bonde till Axel Oxenstierna att silverstrecket i Pite lappmark "skall bliva de svenskes Västindien, lika gott för de fromma som för konungen i Spanien" (s 16).

Nasafjälls silvergruva gav förvisso silver under sin 25-åriga brytningstid - 858,9 kg silver och 133,6 ton bly - men silvergruvan i Pite lappmark blev aldrig en ekonomisk framgång.

År 1659 brändes den ned av attackerande danska krigssoldater med Preben von Ahn i spetsen, som kom ridande över fjällryggen med sin krigshär.

Samtidigt och turligt nog rapporterades om ett nytt silverfynd i Lappmarken, nu i Lule lappmark norr om Pite lappmark. Silverstrecket låg vid Kedkevare, ca 5 mil nordväst om Kvikkjokk som är beläget i övre delen av Lilla Lule älvs dalgång och ca 25 mil från kusten vid Bottenviken.

Berget Kedkevare ligger sydost om sjön Virijaure, det är ca 1565 m högt och ligger ovanför trädgränsen och inte långt från norska gränsen. Samerna kallar det Silpatjåkko (Silverberget). Det namnet står på dagens kartblad.

Mot bakgrunden av de merkantilistiska idéerna mottogs på högsta ort upptäckten av Kedkevare-fyndet med utomordentligt intresse. Stormaktstidens krig på kontinenten hade gått hårt åt statskassan. Den svenska stormakten behövde likvida medel och det snabbt. Silvermalm kunde förvisso förvandlas till klingande mynt.

Den dåvarande regenten Karl XI omhuldade med privilegier de näringar som snabbt avkastade pengar: manufaktur, handel, sjöfart och - bergsbruk.

Mot denna bakgrund skall de enastående ansträngningar som gjordes för Lappmarkens gruvbrytning ses. Först vid Nasafjäll, sedan vid Kedkevare och slutligen vid Alkavare, beläget ca 3 mil nordost från Kedkevare i nuvarande Sarek nationalpark. Det sistnämnda silverstrecket upptäcktes 1672.

Under drygt fyra årtionden - 1659-1702 - kommer inom Kedkevare och nuvarande Sarek-området ett dramatiskt, strapatsrikt och på mänskliga umbäranden sprängfyllt skeende äga rum. Denna period i nordsvensk historia har hittills varit praktiskt taget okänd. Först nu - tack vare fil dr Kenneth Awebro - föreligger en grundlig och omsorgsfull forskning av ett enormt arkivmaterial som berör Luleå silververk under 1600-talets sista fyra årtionden.

*

Luleå silververks historia är inte dess konungars utan fastmer dess bergmästares.

Vi möter dem i boken i en lång rad, porträtterade av författaren som låter deras handlingar, deras yttranden, deras känslor komma till tals igen - efter 300 års tystnad.

De är alla kraftfulla personligheter - några veklingar klarade inte livet i Lappmarkens gruvsamhällen - fulla av åsikter och viljor. De grälar med bergskollegium, med landshövdingar, med borgerskap, med bruksfolk. Hela tiden har de en oerhörd press på sig: Silvret *måste* brytas och ständigt är manskapsstyrkan för liten och bergskollegium i Stockholm oftast oförstående inför deras svåra arbetsuppgift.

Den förste i raden och den av bergskollegiet och manskapet mest kritiserade var bergmästare Isak Tiock, verksam 1659-1664. Han var under sin femårsperiod en stridbar person, på sitt sätt effektiv, men skodde sig ohederligt på driftsmedlen, var svår mot bruksfolket och inte persona grata hos bergskollegium. Bruksfolket var detsamma som svenska och finländska arbetare från Österbotten; de kunde hantverk, var ofta smeder och fick vidare bergsbruksutbildning under bergmästarna. Samerna arbetade ej i gruvorna utan städslades för transporter, endast de behärskade rearnerna och den speciella körteknik som krävdes därvid. Hästar användes inte uppe i fjällvärlden. Men Tiock hade vissa favoritssystem som väckte ont blod. "Bruksknektarna, hade också klagat hos bergskollegium", skriver Awebro, "över att en del hölls till strängare arbete än andra. De hade berättat att bergmästaren lät rika samer genom mutor slippa hållet, medan fattiga fick tyngre bördor och fick ligga i hållet i åratall" (s 47).

Här avses alltså att fjällsamer som ägde stora renhjordar slapp ifrån transportarbetet mellan olika "håll" (skjutsstation) och kunde i sitt ställe leja t ex fattiga fiskarsamer samt ge Tiock en muta för att denne skulle se genom fingrarna.

Tiock hade även, berättar arkivalierna, pantsatt samernas silver (s 48) (vilket indirekt visar att det var fjällsamer som enrollerades till körslorna, ty dessa hade råd att köpa silver då de ägde renhjordar och följaktligen en väl utvecklad rennomadism fanns inom Lule lappmark vid denna tid). Följden blev att samerna flydde bort från området, dels till Norge (där de ju vistades sommartid), dels till Jacob och Abraham Mommas järnbruk i Torneå lappmark där de hellre arbetade med transporter eftersom Mommas visade en humanare inställning.

Emellertid - samernas körslor till silverbruket var en livsviktig faktor inom bergshantering. Karl XI insåg att

de måste vinnas åter till Lule lappmark. En kommission sändes upp till lappmarken, som mycket grundligt granskade Tiocks arbete, egenartade affärer, anklagelserna från bruksfolk och samer m m. Slutet blev att Tiock fängslades och fick sitta 1,5 år i arresten, egendomen beslagtogs och han avsattes slutligen.

Tiocks efterträdare hette Daniel Drefling (1664-1674). Under dennes 10-åriga bergmästartid upplevde Luleå silververk sin kanske bästa period. Drefling var effektiv, hederlig, såg lösningar i kärva lägen och samarbetade hyggligt med bruksknektar och samer. Allt detta tillhoppa gjorde att relativt goda mängder silver utvanns och han erhöll av kronan större summor för att driva gruvan. Drefling ville att samtliga 115 bruksknektar, som behövdes, skulle hämtas enbart från Lule socken. De var oftast redan utbildade hantverkare (smeder, smältare, vaskare), de hade stabil bakgrund, som regel var de bondsöner; de arbetade i grupper om 10-12 man som avlöste varandra och Drefling såg en sådan ordning som stabiliserande för gruvarbetet. Han försökte på alla sätt få fram en sådan fast arbetarstam och lyckades till någon del. Bruksknektarna kom från Harads, Alvik, Rånbyn, Pitholmen. För samtliga bergmästare var den instabila arbetarstammen det stora bekymret. Bruksknektarna blev sjuka av vistelsen i gruvorna och klarade bara cirka 3 månader åt gången och blev sjuka av maten (skörbjugg), av kölden, av slitet.

De svenska och finländska bruksknektarna var de som var utsatta för verkligt svåra umbäranden. Samerna blev inte sjuka - de arbetade inte i grupp, klarade matfrågan bättre liksom kölden och även själva arbetsmiljön men de ville inte underordna sig de påtvingade transportererna, som var många (ca 50 renlass per år per individ). Dessutom kolliderade transportererna med det samiska arbetsåret, vilket Awebro riktigt påpekar. Följaktligen smet samerna från arbetet. Därför böt-fälldes de regelmässigt vid vintertinget i Jokkmokk till 3 dr smt.

Samernas avvikande från transporttjänsten blev katastrofal för silverbruksrörelsen och attityden hårdnade mot dem. Nu skulle de - vid 40 riksdalers vite - förbli stadigt vid sina land såväl sommar som vinter.

Väsentligt för samerna var att de erhöll sin lön in natura = tobak, brännvin, vadmal, omedelbart då transportererna utförts.

Oftast utgick hela lönen på deras begäran i tobak. Om denna ej fanns till utbetalning hotade de med att ge sig av till Norge, där fanns tobak att få, berättas i Awebros material. Som jag själv funnit i annat källmaterial har tobaken varit begärlig och särskilt den norska - den var dessutom billigare att köpa (se L Montins handskrift UUB).

När man tar del av Awebros arbete framgår det tydligt hur oförstående myndigheterna var till samisk näring och samiskt arbetsår, som är något helt annat än bondens.

Bergskollegium satt i Stockholm och hade inga insikter i denna fråga. Drefling och hans efterträdare Ceder såg däremot klart problematiken. När landshövdingen i Umeå, Johan Graan - som borde ha vetat bättre - sände en bondevaktsstyrka för att skydda gränsen mot nya anfall från Norge - så sände han den i månaden *april*. Vakten behövde givetvis transporter. Vid denna tid var Lule fjällappar inte kvar i skogslandet

runt Jokkmokk utan hade gett sig av upp till vårvistet i lågfjällen med renhjorden för att gå vidare till sommarbetet, oftast beläget i Norge. Följaktligen uppstod stora svårigheter att få samer till transporttjänst just i april. Själva transportsträckan var uppdelad s a s i två delar. Från Luleå stad och Luleälvens mynning gick "de svenskes" transporter per båt eller häst upp till Storbacken (nära Vuollerim). Därefter vidtog samernas hållskjutser från Storbacken längs Lilla Lule älv upp till Kvikkjokk och vidare till Kedkevare och tillbaka igen. De transporterade vintertid och med ackja.

För att visa omfånget av samernas transporter har Awebro granskat bergskollegii huvudböcker med verifikationer från den aktuella tiden liksom Kammarkontorets och räkenskapsförarens arkiv på Riksarkivet. (Parentetiskt vill man inflika att vårt lands bevarande-principer rörande arkivalier är något enastående.) Författaren har gjort tabellariska sammanställningar av antal samer och antal transporter från resp sameby (Tuorpon, Sirkas, Jokkmokk). Han har sett på antal timmerstockar som forslats upp till gruvan (det gick att ta en stock per resa och ackja). Där gruvan låg ovan trädgränsen var furor inte till finnandes och de behövdes till hus, till stöttor, till all sorts byggnation. Awebro har granskat antal renlass med malm, med proviant, med kol, med näver (s 183 ff).

Han har sett på kyrkliga förhållanden, på tillverkningsprocessen, på postgången, på rättskipningsåtgärder m m. Awebros arbete innehåller i varje kapitel helt ny kunskap om nordsvensk historia, om samisk historia, om norrbottniskt arbetsliv under 1600-talet (förf skriver konsekvent "västerbottnisk" om landsändan, vilket är kameralt korrekt för 1600-talet, men svårsmält för en född norrbottning att acceptera!).

Notapparaten, som man läser parallellt med huvudtexten, är imponerande. Vilken forskarmöda ligger inte bakom denna framställning!

Det är också värdefullt att se hur förf utifrån sin djupgående kännedom om materialet, kritiskt granskar tidigare framförda forskningsuppgifter och med lugn saklighet korrigerar felaktigheter.

Han pekar t ex på att geologen Fredrik Svenonius hävdat förekomsten av en tortyrkällare i Kedkevare på grund av ett källarutrymme han funnit. Awebro, som behärskar hela arkivmaterialet kring Kedkevare och i vilket upplysningarna är legio både av positiv och negativ art, anför att intet i arkivmaterialet nämner förekomsten av något dylikt.

I historisk forskning har nyligen framförts av Lennart Lundmark det påståendet att rennomadismen dels vuxit fram först på 1600-talet, dels vuxit fram på grund av silverbruksrörelsen i Lule lappmark. Awebro pekar sakligt på det faktum att arkivalierna visar att samernas välutvecklade rennomadism förvisso funnits i området före 1659 då Kedkevare upptäcktes (s 193).

Awebro verifierar även genom sitt kunnande korrektheten i annat arkivmaterial, nämligen J A Nenséns på 1800-talets början nedtecknade uppgifter om Alkavare. Jag har i ett blygsamt arbete om Kapellet på Alkavare återgett en speciell vandringsled som Nensén beskrivit i sin handskrift, en led han gick sommartid från Kvikkjokk till Alkavare med kyrkoherden i Kvikkjokk. Det visar sig att den leden är känd såsom "Präststigen"

i Awebros material (den ordinarie leden gick genom Tarrasda-len).

När jag arbetade med Alkavare-uppsatsen stötte jag ständigt på barriärer av obesvarade frågor, det gick inte att då få en helhetsbild av bruksrörelsen. Nu föreligger den tack vare Awebros arbete.

Det är ävenså betydelsefullt att silverrörelsen sätts in i ett vidare ekonomiskt sammanhang genom att de merkantilistiska ramarna lagts kring arbetet. Kanske skulle en djupare dimension av den ekonomiska kontexten än tydligare placeras in i Luleå silverbruk i 1600-talets Stormakts-Sverige. Den ekonomiska utvinningen var förvisso försumbar men gavs det inte andra och för framtiden nya värden åt Nord-Sverige genom silverbrukets tillkomst? - Detta vid den tid då landshövding Johan Graan administrerar det enorma västerbottniska landskapet, då Europas lärde riktar sina blickar mot norr och Johannes Schefferus skriver Lapponica 1673, då Olof Rudbeck d y färdades rakt in i Lappmarken till Virijaures närhet 1695 för att upptäcka natur, fågelliv och transportleder och senare redovisar detta för de lärde.

Det är utan tvekan så att det fanns ett särskilt intresse för Nordsvriges silverbruk manifesterat genom intressenter såsom hovintendent Zacharias Rehnberg och hovkamrerare Jonas Österling vilka en tid ingick som ägare. Rehnberg, som adlades 1673, var född i Skellefteå. Han blev en nära vän till Karl XI och sannolikt bidrog Rehnbergs norrländska anknytning till intresset för Luleå silververk (s 87).

När riksmarskalken Axel Oxenstierna yttrade om Nasafjäll: "Nog kunna vi få medel åt kronan om vi understödja bergen, ty vad som där använts, lönar kostnaden och riket bliver därigenom rikt" (s 328) - så kunde samma sägas om Luleå silververk av 1600-talets intressenter.

Dock - vinsten blev obetydlig - för Luleå silververk i årligt medeltal för 40 år gavs 63 lödiga marker silver, för Sala gavs i årligt medeltal under hela 1600-talet - 3 168 lödiga marker silver!

Men bruksrörelsen bidrog till Lappmarkens kolonisation och till kulturella växlingar i nordsvensk folkkultur och här i norr skrevs en dramatisk historia som väl torde bli en dramadokumentär vad tiden lider.

Boken som utgetts av Luleå kommun och ingår i Norrbottens museums serie Bothnica har getts en läcker försilvrad grafisk utformning av Hans Nordlund och påpassligt försetts med teckningar av transportrenar från Hans Philip Lybeckers 1600-talskarta.

Phebe Fjellström

ANDERS BRÄNDSTRÖM: De kärlekslösa mödrarna. Spädbarnsdöd-
ligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till
Nedertorneå. Umeå 1984.

För historiedemografer har befolkningars fertilitet (fö-
delsemönstren), snarare än deras mortalitet (dödligheten),
varit föremål för det största intresset. Orsakerna till detta

varierar, men en förklaring brukar vara att fertiliteten är något som människorna direkt kan påverka. Hur många barn familjerna skaffar sig avspeglar då levnadssätt, värderingar och attityder. Mortaliteten har däremot betraktats som en oberoende variabel som människorna haft små möjligheter att påverka. Dödligheten har bestämts av epidemier, missväxter och krig - sådant som de vanliga människorna haft ringa inflytande över, och därför har mortaliteten inte varit lika lockande till studium som fertiliteten.

I sin avhandling *De kärlekslösa mödrarna. Spädbarnsdöd-
ligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till
Nedertorneå.*, studerar Anders Brändström 1800-talets kraftiga
sänkning av dödligheten bland barn under ett års ålder, och
han gör det med just den utgångspunkten att spädbarnsdödlig-
heten "måste studeras som ett påverkbart socialt förlopp, in-
tillt knuten till den lokala miljön, inte som en mekanisk pro-
cess utanför människornas kontroll". Utifrån denna förutsätt-
ning frågar han sig hur spädbarnsdödligheten i Nedertorneå
socken kunde på relativt kort tid (från, grovt räknat, 1830-
talet till 1880-talet) sjunka från över 400 promille, vilket
var en extremt hög dödlighet även för dåtida förhållanden,
till cirka 200 promille. Den sista siffran låg visserligen
fortfarande betydligt över riksgenomsnittet, men ändå hade en
halvering skett på femtio år.

På 1700-talet började statsmakten på olika sätt försöka
stimulera befolkningstillväxten i landet. I enlighet med den
då förhärskande ekonomiska doktrin som kallas merkantilismen,
ansågs en stor och växande befolkning vara en viktig förutsätt-
ning för statens välstånd. Man var medveten om att många barn
dog i späda ålder och således inte hann växa upp till jord-
brukare, arbetare i manufakturerna, soldater och skatteobjekt.
Problemet försökte man komma till rätta med på olika sätt, bl
a genom att bygga ut provinsialläkar- och barnmorskeväsendet.

Fick åtgärderna någon effekt? Hur mottogs reformerna på det
lokala planet? Brändström har valt att studera Nedertorneå
socken vid gränsen mellan Norrbotten och Finland för att be-
svara dessa frågor. Socken hade alltså en mycket hög spä-
dbarnsdödlighet även för dåtida förhållanden. De första provin-
sialläkarnas rapporter om spädbarnsvården, som Brändström
citerar, är skrämmande: barnen behandlas kärlekslöst, de lig-
ger hela dagen i vaggan, "hudlösa af orenlighet och ohyra" och
de uppföds med ofta surnad mjölk genom "osnygga nappar, hvilka
aldrig tvättas". Att barnen skulle ha varit kärlekslöst be-
handlade är Brändström skeptisk till, och han återkommer längre
fram i boken till denna fråga, som har blivit mycket debatterad
sedan franska och engelska historiker lanserade tesen om bris-
ten på känslor inför de små barnen i det äldre samhället.
Större betydelse för Brändström har då läkarnas rapporter om
att amning inte förekommer. I Nedertorneå ammade man nämligen
inte barnen: komjölk, ofta i form av surmjölk (s k pimä) blev
från tidigaste ålder barnens föda. Naturligtvis var detta
rena giftet för de flesta, särskilt på sommaren när bakterier
och flugor kryllade på lädernapparna. Överdödligheten under
sommarmånaderna var också tydlig.

Med provinsialläkarnas och barnmorskornas ankomst inleddes
en kampanj mot missförhållandena. Sakta men säkert gav den
resultat och under seklets andra hälft hade amningsvanorna

slagit igenom och spädbarnsdödligheten sjunkit: "Tiderne äro förändrade och bönderna med dem...", kunde provinsialläkare Wretholm rapportera på 1860-talet. Brändström menar att bondebefolkningen i Nedertorneå var mogen att genomföra en förändring i sin ekonomiskt och kulturellt betingade barnavårds-tradition, en förändring som tillät fler barn att överleva. Den statligt initierade kampanjen för amning var den faktor som utlöste förändringsprocessen. På den finska sidan av gränsen (en artificiell gräns som 1809 drogs rakt genom ett ekonomiskt, språkligt och kulturellt enhetligt område) dröjde det längre innan barnmorskor anställdes, och följaktligen lät förändringen vänta på sig där.

I staden Haparanda var spädbarnsdödligheten lägre. Det berodde på att majoriteten av stadsborna var inflyttade från andra delar av landet. De förde med sig andra traditioner när det gällde spädbarnsvård och mödrarna ammade sina barn. Amningen spred sig från den svenskspråkiga medelklassen till den finsktalande arbetarklassen i staden, så att de obesuttnas barn i staden kom att ha större överlevnadschanser än de besuttna böndernas barn på den omgivande landsbygden. Spädbarnsdödlighetens förhållande till social och ekonomisk position var alltså inte entydig och okomplexerad i det förindustriella samhället. Utvecklingen i Haparanda var dessutom rakt motsatt den som ägde rum på landsbygden: medan amningens utbredning på landsbygden stadigt bringade ned spädbarnsdödligheten, kom den tilltagande befolkningskoncentrationen och därmed följande sanitära problem att driva upp dödligheten i Haparanda, så att stad och landsbygd låg på ungefär samma nivå vid århundradets slut.

I ett av de mest intressanta avsnitten i boken flyttar Brändström uppmärksamheten från barnen till deras mödrar och familjer. Egentligen, menar Brändström, handlar en undersökning av spädbarnsdödlighet inte om barnen - de kunde inte påverka sin situation - utan om deras familjeförhållanden. En intressant iakttagelse är att nära hälften av alla mödrar/familjer i socknen *aldrig* förlorade ett barn i späda ålder. En del av dessa var ettbarnsfamiljer, men till och med av dem som födde flera barn var andelen som aldrig drabbades av att förlora ett nyfött barn 18%, dvs nästan en femtedel. Å andra sidan fanns en hårt drabbad "högdödlighetsgrupp" familjer där dödligheten var förskräckande stor. Spädbarnsdödligheten var alltså inte jämnt fördelad bland befolkningen.

Genom att Brändström här gör familjerna till analysobjekt fördjupar han kunskapen om hela processen. Han kan t ex visa att antalet familjer med extremt hög spädbarnsdödlighet minskade snabbare än vad dödligheten sjönk bland "normalfamiljerna". Ett viktigt drag i omvandlingen av de demografiska mönstren tycks alltså ha varit att spädbarnsdödligheten inte längre drabbade människorna lika ojämnt som tidigare.

Boken handlar om spädbarnsdödligheten i Nedertorneå, men i jämförande syfte gör Brändström även studier av andra församlingar; Tanum i Bohuslän, Västervik och Nordmaling. I den sistnämnda socknen amrades inte heller barnen och spädbarnsdödligheten var hög. Mortalitetens nedgången kom också att följa ett Nedertorneå liknande mönster.

Avhandlingen är välskriven och lättläst, och när författaren ibland använder avancerade matematiska modeller lyckas han

göra det utan att tynga ned texten i onödan för lekmannen. En s k "log-linjär analys" är också lämpligt placerad som bilaga.

Börje Harnesk

GULLIK DAHLSTEDT: Västerbottensgårdar och småhus. Bevarande och arkitektonisk vidareutveckling i sju byar kring Umeå. Byggforskningsrådet. Rapport R 25:1984. 114 s.

Författaren har genom anslag från Byggforskningsrådet studerat tillkomsten av kompletterande bostadsbebyggelse i ett antal byar utanför Umeå. Genom den bebyggelseinventering som genomfördes av läns museet åren 1947-55, uppmärksammades kvaliteterna i det äldre västerbottniska byggnadsskicket. De från år 1948 tillgängliga egnahemslånen kunde beviljas inte bara för nybyggnad, utan även för upprustning av t ex äldre timmerhus. Detta resulterade i att många rivningshotade s k västerbottensgårdar köptes upp av byggnadshistoriskt intresserade personer och flyttades till andra, speciellt anvisade platser. Detaljplaner med särskilda områden för "västerbottensgårdar" upprättades i en del byar. I ett senare skede byggdes även nya regelhus - kopior av de timrade gårdarna - i dessa områden.

Det egentliga syftet med Dahlstedts arbete är diffust formulerat i rapporten: "Forskaren avsåg att belysa utvecklingen av bebyggelsestrukturen och av arkitekturen på underlag av en inventering av det totala beståndet byggnader i avgränsade områden..." (s 11) och vidare: "Syftet med denna belysning är att öka förståelsen för utvecklingen av det visuellt estetiska synsättet eller av den ortliga, arkitektoniska helhetsuppfattningen i förhållande till tillgång på material och teknik, betingelser av social och ekonomisk art, arkitektoniska förebilder m.m." (s 13). Dahlstedt har tydligen totalinventerat bebyggelsen i tre byar, tillvägagångsättet i de övriga byarna framgår inte klart. Ritningar har studerats eller upprättats för samtliga byggnader i Grisbacka by, men om detta gjordes även i de andra byarna är inte uttalat. Författaren beskriver ganska ingående hur de flyttade byggnaderna ser ut, hur de nyttillverkade, "anpassade" byggnaderna ser ut, hur detaljplanerna är utformade, hur dåvarande länsarkitektkontoret och stadsarkitekterna resonerade och hur områdena utvecklades fram till omkr 1975. Framställningen är något enahanda och endast deskriptiv. Någon utvärdering av de relaterade "räddningsaktionerna" görs aldrig. De kommenteras överhuvudtaget inte. I de två sista redovisade områdena, Stöcke och Tavelsjö, utgörs den nytillkomna bebyggelsen uteslutande av moderna bostadshus av villakaraktär. Detta försvårar en jämförelse områdena emellan, men det finns kanske heller ingen sådan ambition från Dahlstedts sida.

Författaren har inledningsvis gjort en klassificering av bebyggelsen i a) primär, b) sekundär och c) tertiär bebyggelsestruktur. Till a) hör "byggnader tillhöriga hemmansbruk som har uppförts före eller i samband med laga skiftet". Till b) hör t ex byggnader tillhöriga soldattorp uppförda på tomtplatser

tillkomna före eller i samband med laga skiftet. Till c) hör byggnader som har uppförts på tomtplatser som har tillkommit efter avstyckning, byggnadsplan, stadsplan etc. Vad som är tanken bakom denna uppdelning är svårt att förstå, speciellt uppdelningen mellan a) och b). Författaren använder sig heller inte av denna klassificering i fortsättningen.

Boken är disponerad på ett inkonsekvent sätt där historiska kommentarer om t ex "spridningen av fönsterglastillverkningens betydelse för arkitekturutvecklingen" blandas med allmängiltiga påståenden, ibland utan, eller ibland med felaktiga källhänvisningar. I framställningen förekommer även vilseledande uppgifter, begreppet salsbyggnad jämföras t ex med helkorsbyggnad.

De räddningsaktioner, husflyttningar, som författaren berättar om är intressanta som företeelse, inte minst för att de speglar dåtidens synsätt på bevarandeproblemet. Idag försöker man från musealt håll istället värna om att kulturhistoriskt intressanta byggnader skall bibehållas i sin ursprungliga miljö. "Anpassad bebyggelse" är ju också ett mycket omdebatterat begrepp idag där arkitekter och antikvarier ibland står för olika åsikter. Dahlstedt berör emellertid aldrig denna debatt. Eftersom han nöjer sig med att redogöra för själva flyttnings- och byggnadsverksamheten, förmodar jag att han avser återkomma till en analys av dessa tidiga anpassningsförsök. Det skulle vara intressant att få veta om författaren tycker att de var lyckade eller ej. Ett tredje led i arbetet kan sedan tänkas bestå av utarbetade förslag till hur moderna bostadshus kan anpassas till äldre bebyggelse.

Bo Sundin

NORRBOTTNISK LOKALHISTORIA. TVÅ SKRIFTER FRÅN NORRBOTTENS
MUSEUM
PRESENTERADE AV NILS GUSTAV LUNDGREN

ALF W AXELSSON: Långviks glasbruk. Bothnica 1. Piteå 1983.
KAJ BERGMARK & MARGARETA NABRINK: Skogslandets skatter.
Kulturhistorisk utredning för Pajala kommun. Norrlänningar
1. Luleå 1984.

Alf W Axelsson har med stor noggrannhet tagit sig an arkivalier efter Långviks glasbruk, som var beläget vid Bottenvikskusten mellan Piteå och Luleå. Med vissa kortare och längre avbrott bedrevs produktion vid bruket mellan 1802 och 1879. Bruket grundades under 1700-talets allra sista år av två officerare vid Västerbottens regemente, som såg möjligheter att utnyttja de goda konjunkturen som Napoleonkriget skapade. Den ene initiativtagaren, Johan Petter Turdfjell, stupade emellertid under slaget vid Vasa 1808, men bruket övertogs av hans släktingar. En konkurs 1823 innebar dock att Långvik kom i händerna

på borgenärer och förläggare "söderifrån". Liksom i de flesta brukshistorier växlar ägarintressen, inspektorer, hyttmästare m fl i en i längden förvirrande mångfald. Detta dock sagt utan att beskylla Axelsson för förvirrad framställning. Han beskriver nog det kronologiska förloppet.

Axelsson vill gärna framhålla hur en betydligt mer utvecklad och blomstrande företagartradition existerat i Norrbotten, än vad "sörlänningar" vanligen föreställer sig. Samtidigt vill han betona de goda naturliga förutsättningarna för industriproduktion. Men trots allt gick det ganska trögt för bruket. De mycket höga krigspriserna gjorde "exportproduktion" möjlig. Man hävdade sig tidvis tämligen väl på stockholmsmarknaden, samtidigt som höga transportkostnader säkert skyddade från konkurrens på den lokala marknaden. Denna marknad var dock liten, men var stadig i ganska snabb tillväxt. Lägre glaspriser och lägre transportkostnader kom dock inte att i huvudsak gynna Långvik. Konkurrensen hårdnade från glasbruk i mellersta Sverige även på den norrbottniska marknaden.

Att Långviks glasbruk ändå kom att existera fram till lågkonjunkturen i slutet av 1870-talet förklarar Axelsson främst med de privilegieskogar man tilldelades vid starten. Dessa skogar blev allt intressantare, inte ur bränslesynpunkt som ursprungligen var avsett, utan ur timmersynpunkt. För att bibehålla dispositionsrätten över dessa skogsarealer krävdes att skenet hölls uppe vad gällde glastillverkningen.

Axelssons arbete hade nog vunnit på att mer sammanhållet diskutera de olika ekonomiska betingelser som rådde under 1800-talets olika skeden och eventuellt gett plats för några diagram illustrerande priser på något relevant glassortiment, kanske fraktkostnader, löner och vedpriser i Norrbotten relativt Mellansveriges glasbygder. Detta hade nog gett större överskådlighet vad beträffar de "större ekonomiska sammanhangen". Detta hellre än att i nästan obearbetad form presentera uppslag ur avräkningsböcker, förteckningar över skulder och tillgångar etc. Författaren har en uttalad strävan att förena "sin lilla pusselbit" med totalperspektivet. Men detta är en mycket svår konst. Kanske det ovan framförda förslaget bidragit till att närma sig det målet. Denna kritik mildras dock väsentligt av den välskrivna sammanfattningen!

I "Skogslandets skatter" presenteras en inventering av kulturhistoriskt intressanta lämningar inom Pajala kommun. Utredningen har utförts på uppdrag av länsstyrelsen. Det är ett omfattande arbete som utredarna Kaj Bergman och Margareta Nabrink utfört. Dess värde blir ännu större av att man utvecklat perspektivet något jämfört med "normala" utredningsprodukter. Den historiska bakgrunden till olika näringstyper under de senaste 6000-7000 åren presenteras kortfattat, men är en mycket relevant information där mångsidigheten i näringsfången tydligt framträder. Vi får hoppas att fler norrbottniska kommuner än Pajala dokumenteras lika utförligt, och att resultaten kan publiceras i lika attraktiv form med fotografier, kartor och illustrationer. På så sätt blir utredningsprodukten av värde för lokalhistoriskt intresserade, turistnäringen, studiecirklar m fl.

CARL FREDRIK HALLENCREUTZ, LEIF LINDIN, HÅKAN RYDVIING:
Andreas Wilks - samepolitiker och salvationist. Acta
Bothniensia occidentalis. Skrifter i västerbottnisk kul-
turhistoria 7, Umeå 1983. ISSN 0347-8114. Pris ca 70:-.

Andreas Wilks från Vilhelmina var under lång tid en för-
grundsgestalt i samerörelsen. Han var mellan 1913 och 1948 ord-
förande i Fatmomakke sameförening, landets första, bildad 1904.
Vid samernas stora - och länge enda - landsmöte i Östersund
1918 förde han klubban. Men Wilks var inte bara samepolitiker.
Han värnade också om samiska hantverk och kultur; han gjorde
ett stort arbete för tenntrådsslöjdens förnyelse. 1915 genom-
gick han en omvändelse, han blev frälsningssoldat. Ett starkt
missionspatos förde honom ut på långa predikvandringar i lapp-
markerna.

Hos en sådan mångsidig personlighet skulle man kunna vänta
starka spänningar. Hur förenade Wilks sitt radikala samepoli-
tiska engagemang med sitt uppdrag i Booths gudomliga styrkor?
Kring den frågan kretsar i hög grad ett nytt häfte i Väster-
bottens museums serie "Skrifter i västerbottnisk kulturhistoria".
Det är skrivet av forskare som representerar en religionsveten-
skaplig kompetens, Carl Fredrik Hallencreutz, Leif Lindin,
Håkan Rydving. Det har fått titeln *Andreas Wilks - samepolitiker
och salvationist*. Författarna visar att det egentligen inte före-
ligger någon konflikt mellan salvationismen och samepolitiken.
Samerörelsen var redan från början en kulturrörelse med sikte
på samernas andliga befordran, och Wilks var redan från början
religiös. "Höjandet" av samernas "kulturståndpunkt" ansågs av
många bland annat innebära deras anammande av en kristen moral
och livssyn. Så mycket mer framträdde detta efter 1912 års re-
vision av stadgarna för sameföreningen i Fatmomakke. Då slogs
det fast att föreningens ändamål var att "arbeta för den svenska
lappbefolkningens höjande i religiöst, nyktert och moraliskt
hänseende...".

Författarna föreslår att det egentligen inte är en "omvän-
delse" som drabbar Wilks. Han genomgår istället en s k "intern
migration". Hans tidigare latenta religiositet vinner manifest
form vid mötet med Frälsningsarmén. Han blir en religiös akti-
vist. Väsentligt är att Wilks inte skall ha uppfattat detta
som en brytning med sitt samepolitiska kall. Författarna av-
viker här från den tidigare gängse synen på Wilks "omvändelse",
framförd exempelvis i Erik Egbergs på intervjuer baserade bio-
grafi "Med tvåfaldigt uppdrag" (1949). Det var tvärtom så, att
Wilks såg sin missionsgärning som ett led i det politiska ar-
betet. Han bar nu själv syn för sin uppfattning att samernas
organisationssträvanden var en folklig mobilisering på kristet
humanistisk grund.

Argumentationen kring denna tes - att kontinuitet och kon-
sekvens dominerar Wilks' gärning som samtidigt samepolitiker
och salvationist - löper som en röd tråd genom framställningen.
Den är övertygande framförd. Boken innehåller dock väsentligt
mer. Missionshistorisk grundforskning har utförts med avseende
på de västerbottniska fjällsocknarna. Läsaren orienteras om
den tidiga samiska organiseringen, även om man i detta fall
stannar vid en skiss, som behöver kompletteras (vilket förfat-
tarna också framhåller). Sambandet måste klargöras mellan same-
rörelsens framväxt och andra folkrörelser. Man måste fråga sig

vilka de ekonomiska incitamenten var för samisk intressekamp. Man måste även placera samerörelsen tydligare i tidens idéklimat. Man slås onekligen av hur stark tilltron till *organi-*
seringen var, och hur gärna detta begrepp förknippades med utvecklingen mot "högre" kulturstadier. Wilks själv formulerade det så här: "Tecken på kultur är ju sammanhållning. Det kan därför inte fortgå tiderna igenom, att lapparna enbart skola förbli på var sitt håll i skog och mark... Det är då helt naturligt och rent nödvändigt, att vi lappar samlas, ty eljest kan det ju inte bli någonting".

Färska idéhistoriska studier har f ö visat just hur begreppet organisation slog igenom som ett slags allmän lösen decennierna runt sekelskiftet. Det var giltigt för industriarbetets effektivisering lika väl som inom arbetarrörelsen. Grundtanken var att samhället lydde generella utvecklingslagar, som obönhörligen ökade dess komplexitet samtidigt som den inbördes solidariteten mellan människorna ökade. Det enda rationella blev i det perspektivet att ansluta sig till historiens utvecklingsriktning och organisera sig.

Intressant är att sameorganiseringen inte uppfattades enbart som ett sätt att vinna styrka genom samfäll handling. Minst lika mycket motiverades den med att först när samerna organiserat sig och inlett försöken att "nä upplysning", så kunde man "komma ifrån den ställning, i vilken man ofta betraktas som stora barn, som icke ha så värst reda på sig". Orden är Wilks', men de kunde lika gärna ha yttrats av någon annan i samerörelsen, t ex Elsa Laula, "lappambassadrisen" från Grönfjäll nära Kittelfjäll.

När det gäller Laula har jag f ö med viss förvåning noterat att författarna anser hennes ideologiska hållning inom same-rörelsen mer "kyrkokritisk". I varje fall är hennes lilla agitationspamflett i samefrågan, "Inför lif eller död?" (1904), präglad av ett fromt tonläge. Laula gick också missionsskola i Tannsele. Ännu några anteckningar har jag väl måst göra. Ett exempel: När författarna stöter på "ett landshövdingepar som Eqberg kallat Hagen" misstror de genast Eqberg. De tror att han minns fel och gissar att han syftar på den vid tidpunkten - midsommar 1918 - ordinarie landshövdingen i Västerbotten - Nils Gustav Ringstrand. Tydligen har de inte brytt sig om att ta reda på att Robert och Ellen Hagen - den senare troligen mest känd för sina insatser inom den kvinnliga rösträttsrörelsen - var tillfälligt landshövdingepar i Västerbotten 1917-18. Robert Hagen blev 1918 ordinarie landshövding i Gävle.

Små erinringar som dessa jävar emellertid på inget sätt intrycket av ett gediget och viktigt bidrag till förståelsen av den samiska 1900-talshistorien. Det är alltigenom fråga om ett vetenskapligt arbete (låt vara att källhänvisningarna är torftiga, en populistisk gest utan större mening; läsarna av en skrift av detta slag är nog tillräckligt intresserade för att stå ut med ett antal fotnoter). Det har getts en mycket tilltalande yttre form. Bildmaterialet är rikligt och av obestridligt dokumentärt värde. Skriften har genom sin generösa layout genast blivit mycket mer lättillgänglig. Det är ett öde man unnar fler av de många seriösa, angelägna och i grunden verkligt spännande undersökningar, som nu travar sig olästa innanför de akademiska skriftseriernas glåmiga pärmar. Hallencreutz, Lindin och Rydving har tagit sin del av ansvaret genom att skriva en text som går att läsa.

TORE WRETÖ: Folkvisans upptäckare. Receptionsstudier från Montaigne och Schefferus till Herder. Acta Universitatis Upsaliensis, Historia litterarum, nr 14. Uppsala 1984. ISBN 91-554-1590-3.

I Tre kulturer 1, 1983 finns en intressant artikel om "Olof Sirma, lappmarkspräst och samelyriker" av docent Tore Wretö i Uppsala. I det sista avsnittet av sin artikel skildrar författaren, hur Olof Sirmas båda samiska dikter i Schefferus' Lapponia mottogs ute i Europa. Nu har ett stort arbete av samma författare utkommit, där han skildrar denna "receptionsprocess" i ett större sammanhang. Arbetet heter *Folkvisans upptäckare. Receptionsstudier från Montaigne och Schefferus till Herder* och ingår i serien Acta Universitatis Upsaliensis, Historia litterarum, nr 14. Han visar hur folkvisan först inte räknades som riktigt fin i de litterära kretsarna med klassisk bildning men hur den så småningom "upptäcktes" för att sedan med Herder komma att spela en stor roll även i den lärda världen. Den stora betydelse som Olof Sirmas båda samiska dikter har haft i detta sammanhang framhålls av författaren.

Jag skall inte gå in på detta här utan vill bara rekommendera boken till alla som är intresserade av folkvisor. Författaren har allt som hör till lärd framställning, noter och citat på olika språk, men har trots detta en ovanlig förmåga att göra sin framställning levande. Han försummar aldrig en god poäng. Låt mig bara få citera hans avslutande reflexion: "Det är lika mycket en minoritetskulturs triumf som en ödets förunderliga nyck att praktiskt taget det enda som 1600- och 1700-talens belästa européer kände till av poesi från den tidens Sverige var ett par fragment av samisk lyrik. Detta faktum skulle - om det uppmärksammats av företrädare för stormaktssvensk nationalism - sannolikt ha betraktats som ett pinsamt förhållande. Ännu i dag är på undantag när svenska litteraturkännare okunniga om detta faktum."

Tryggve Sköld

OLOF HEDERYD: Överkalix. Del 1. Från stenhacka till järntacka. Sockenhistoria utgiven av Överkalix kommun. Norrbottens museum 1982.

Olof Hederyd, adjunkt vid Gränsskolan i Haparanda och välkänd hembygdsforskare, har skrivit en bok om Överkalix, centralorten vid sammanflödet mellan Kalix älv och Ängesån. Hederyd följer utvecklingen från istiden och fram till 1860, den moderna trävaruepokens genombrottsskede. En andra del som skall föra skildringen fram till dags dato är planerad.

Överkalix har varit en självständig socken i närmare 350 år. Den befolkade bygden är givetvis vida äldre och har rötter tillbaka till fångstkulturen under stenåldern. Den

geologiska bakgrunden och Överkalix fyndrika forntid får sin givna plats i framställningen, som i huvudsak har fått en kronologisk uppläggning. Hederyd bygger i de inledande avsnitten naturligtvis främst på andras forskning men han gör också en del självständiga ställningstaganden. I medeltidspartiet tvingas Hederyd, på grund av det här som på andra håll i Norrland sparsamma skriftliga källmaterialet, ta ställning till några mycket omtvistade spørsmål. Det gäller framför allt den äldsta medeltida bebyggelsen i Kalix älvdal. Överkalixområdet har redan under forntiden bebotts av halvnomadiserande stammar av samiskt ursprung; namnet Kalix är en kvarleva från denna tid. När det gäller den senare bosättningen menar flertalet finska historiker att Bottenviken med angränsande landområden tidigt dominerats av finska och karelska folkstammar. Namnet *Kainuu* eller *Kainuumaa* har spelat en stor roll vid denna diskussion. Delvis med stöd i Juko Vahtolas 1980 ventilerade avhandling lanserar nu Hederyd en svensk "invandringshypotes". Den går ut på att Kalixälvens utflöde koloniserades från hälsingska bosättningar efter finska kusten; kolonisterna skall möjligen ha träffat på någon enstaka finsk nybyggare. "Hälsingarna" förknippades sedan av den finskspråkiga befolkningen med kainuubegreppet. Hederyds resonemang kan inte betraktas som säkerställt men måste ses som ett kompetent och uppförande inlägg i en fortgående diskussion. Det är naturligtvis tveksamt om det någonsin går att få full visshet i denna intrikata fråga.

Statsmaktens ökade tryck på det svenska bondesamhället från Gustav Vasa och framåt har avsett ett med tiden alltmer flödande källmaterial. Tyngdpunkten i Hederyds framställning ligger, naturligt nog, också i de 4 kapitel som behandlar perioden från 1500-talets början till 1800-talets mitt. Med hjälp av jordeböcker, mantals- och tiindelängder och gårderegister tecknas en ganska detaljerad bild av särskilt vasatidens bebyggelseutveckling. Skildringen får konkretion genom att Hederyd också följer en enskild släkts, Hinderссоns i Grelsbyn, öden. Men den skulle ha vunnit i perspektiv om den i större utsträckning än som nu blivit fallet knutit an till den ganska livaktiga forskningen om bebyggelse, skattetryck och utskrivningar i det äldre svenska agrarsamhället.

Hederyd har inte haft någon "totalhistorisk" ambition med sin bok. En hel del av intresse i den lokala historiska processen har lämnats utanför framställningen. Vid sidan av bygdens utveckling får vi emellertid bl.a. inblickar i den sociala kontrollen i det gamla Överkalix i det givande avsnittet "Brott, straff och vedergällning". När sedan Hederyd kommer in på 1800-talet bryter han på ett lyckligt sätt den kronologiska skildringen och tar upp två för bygdens centrala företeelser till behandling: tjärbränningen och masugnsdriften. I en relation som tillkom i samband med att Bergskollegii experter besökte Norrbotten i juli och augusti 1817 beräknades det att tjärstillverkningen uppgick till 6-7 tunnor per år och fullvuxen mansperson i Överkalix. Och man tillade: "Sällan lärer någon så liten Socken som denna bidra så mycket att öka Rikets Exporter." Masugnsdriften vid Gyljens bruk som erhöll privilegium 1827 blev däremot en vida kortvarigare men ändå betydelsefull epok i bygdens ekonomiska historia.

Olof Hederyds bok är ett välskrivet och fint bidrag till den nu snabbt växande norrländska lokalhistoriska litteraturen. För överkalixbor, hemma och i förskingringen, blir den en självklar nyckel till det förgångna. Genom sin pedagogiska uppläggning, utförliga ordförklaringar och register över ort- och personnamn lämpar sig boken också utmärkt väl som arbetsbok eller bredvidläsningslitteratur inom skolans hembygdsundervisning.

Lars-Göran Tedebrand

STEN RENTZHOG: Jämtland. AWE/GEBERS. Helsingborg 1984, 256 s.

Att i en och samma bok ge en bild av ett landskaps natur, miljö, kulturella och historiska utveckling från äldsta tid till 1980-talet är en lika svår som spännande arbetsuppgift. Detta är emellertid vad Sten Rentzhog med framgång åstadkommit i boken *Jämtland*. Rentzhog, docent i konsthistoria och sedan början av 1970-talet återbördad till sin hemstad Östersund som landsantikvarie och chef för Jämtlands läns museum, har skrivit en lättläst och samtidigt lärd "mångvetenskaplig" landskapsskildring.

Boken inleds med tre kapitel som handlar om Jämtlands flora och fauna, årstider och klimat samt geologiska historia. Att Rentzhog står i ett mycket personligt förhållande till "sitt" landskap framgår inte minst i dessa kapitel; hans beskrivning av naturlandskapet är närmast lyrisk. Varje jämte i förskingringen torde gripas av stark hemlängtan. Rentzhog inleder f.ö. hela boken med en versrad ur Jämtlandssången: "Fagert är landet som blev vår lott och arvedel", en beskrivning vars riktighet stöds av de många fina fotografier, som boken är illustrerad med.

Efter beskrivningen av naturlandskapet behandlas olika sidor av den "mänskliga odlingen" i Jämtland. Rentzhog ger utifrån aktuella undersökningar en översikt över landskapets historia - i vidaste bemärkelse - från stenålderns början (7000-6000 f.Kr.) fram till idag. På några områden görs mera ingående beskrivningar. Sålunda ägnar han folkliv, kultur och tradition i det jämtländska bondesamhället ett eget kapitel. Även de jämtländska medeltidskyrkorna och senare århundradens kyrkokonstnärer och kyrkobyggare får ett eget kapitel.

Bokens sista knappt 100 sidor (s. 157 ff.) ägnas huvudragen i Jämtlands politiska, sociala och ekonomiska historia: hur Jämtland kom under Norge (1178), hur landskapet sedan behöll en relativt självständig ställning under Norge och Danmark-Norge, hur jämtarna råkade i kläm under orosperioden 1560-1720, försvenskingsprocessen efter 1645 osv. Via ett intressant avsnitt om den omfattande jämtländska bondehandeln, landskapets kommunikationsproblem och dess bruksepok under 1700- och 1800-talet, kommer så förf. in på vad han kallar "En ny tid".

Denna nya tid inleddes med exploateringen av de jämtländska skogarna, från mitten av 1800-talet och framåt.

Som bekant var det framför allt affärsmän från sundsvallsdistriktet som kom att dominera händelseförloppet. Genom att dessa träpatroner på ett mycket tidigt stadium skaffade sig kontroll över vattendrag och skogar (via köp av avverkningsrättigheter och så småningom även bondehemman) bröts den ekonomiska självständigheten i det jämtländska bondesamhället. Skogsbönderna blev hädanefter allt mera beroende av skogsbruket och de intäkter som detta kunde ge. Rentzhog menar att detta händelseförlopp fått mycket långsiktiga följder för Jämtlands del: däri ligger något av grunden till att fortfarande endast en liten del av den skog som avverkas i Jämtland *förädlas där*. Vidare omintetgjorde skogsbruket, genom sin dominerande ställning, uppkomsten av ett mera differentierat lokalt näringsliv. Förf. ställer sig även frågan: Vad skulle ha hänt om järnvägen kommit till landskapet något årtionde tidigare? När Jämtland väl fick järnväg vid 1880-talets början, medförde detta en snabb utveckling av de bygder som berördes av bansträckningarna. Mest uppenbart var detta för Östersunds del, som snabbt fick växande betydelse som handels- och servicestad.

Under ett par tre årtionden efter järnvägens ankomst rådde något av en "optimismens och hänförelsens tid" i Östersund, men även i många av järnvägssocknarna. Näringslivet blomstrade, Många inflyttare kom till dessa orter, folkrörelserna växte explosionsartat - Jämtland blev ett veritabelt fäste för IOGT. Rentzhog konstaterar dock, med anslutning till vad som bl.a. hävdats av undertecknad, att denna expansionsera egentligen är slut i och med första världskriget. Under mellankrigstiden genomgår inte bygden någon mera omfattande ekonomisk utveckling. Det är i stort sett jordbruk och skogsbruk som till nöds skänker den ännu växande folkmängden den största bärgningen.

Och då är vi framme vid årtiondena efter andra världskriget. Då drabbades Jämtland mycket hårt av utflyttningsvägen. Mellan 1954 och 1970 försvann 13 procent av invånarna och Rentzhog tvekar inte att kalla denna period "Den stora katastrofen". Anledningen till denna tillbakagång, som inte alls uppmärksammades i debatten i samma grad som t.ex. för Norrbotten, var enligt förf. det ensidiga beroendet av av skogsbruket och frånvaron av ett livskraftigt näringsliv som kunde anpassa sig till situationen. Han konstaterar även att man på många håll, t.ex. inom AMS, såg lanskapets kräftgång som någonting oundvikligt: det enda man bidrog med var flyttningsbidrag. En vändning kom emellertid sedan under 1960-talet, när Östersund tack vare driftiga kommunalpolitiker och företagare och den då igångsatta regionalpolitiken började "industrialiseras". Härigenom motverkades utflyttningen från länet och ersattes till stor del av en inflyttning till stor-Östersund.

Rentzhog avslutar sin bok med kapitlet "Inför framtiden". Där konstaterar han att det bara är genom egen kraft, som jämtarna kan klara landskapets framtid. Men de måste kräva sitt rättmätiga stöd (R. framhåller på flera ställen vilken mängd elkraft och skogsråvara som Jämtland bidragit med under decennier) från samhället för att kunna klara

detta; man bör få möjlighet att förverkliga den s.k. Jämtlandsmodellen. Enkelt uttryckt, själva få besluta om användningen av de resurser som redan kommer länet till del. Och även dra nytta av existerande förutsättningar för att kanske driva produktion i t.ex. småskaliga former.

Som jag antydde inledningsvis, har Sten Rentzhog skrivit en läsvärd och engagerad bok om Jämtland. Den ger en bra skildring av såväl gårdagens som dagens Jämtland och bör kunna intressera en bred läsekrets.

Mats Rolén

EGIL JOHANSSON: *Kyrkböckerna berättar*. Forskningsrådsnämnden/Liber 1983. (Forskningens frontlinjer.)

I serien Forskningens frontlinjer är Egil Johanssons *Kyrkböckerna berättar* en av de första utgåvorna. Det är forskningsrådsnämnden (FRN) som fått regeringens uppdrag att pröva olika sätt att stimulera den populärvetenskapliga bokutgivningen i vårt land. Verksamheten bedrivs i samråd med statens kulturråd och ett av syftena är att få fram välgjorda böcker till ett lågt pris.

Kyrkböckerna berättar ger en konkret bild av hur det såg ut i Tuna kyrka i Medelpad en bestämd dag för mer än 150 år sedan. Materialet är hämtat ur de gamla dokument som kyrkböcker, husförhållningsprotokoll, mantalslängder och bouppteckningar utgör. De gamla kyrkoarkiven som förvaras i våra landsarkiv håller nu på att bli tillgängliga för allmänheten genom att de läggs över på mikrokort - ett arbete som sker i Ramsele och där Umeå universitet medverkar. Egil Johansson, som varit med om uppbyggnaden av demografiska databaserna i Umeå och Haparanda och projektet SVAR, Svensk arkivinformation, i Ramsele, har genom sin tidigare verksamhet som präst större insikt än många om vilken kunskap som finns att hämta i kyrkböckerna.

När kyrkan steg in i vår historia började en ny tideräkning. Människornas år följde kyrkans år. Kyrkan blev den första skolan och det var i kyrkorummet undervisningen skedde. Kyrkans texter åskådliggjordes med bilder och genom att lyssna, läsa och sjunga. Att besöka kyrkan var en skyldighet som inte fick försummas. I kyrkan hade man sina bestämda sittplatser. De fanns nedskrivna i bänklängderna. Där byggdes upp ett socialt mönster som delade upp människorna i fattiga och rika. De besuttna intog de främsta platserna och de obesuttna fick sitta längst bak. För de fattigaste fanns inga bänkar.

Det spännande med kyrkan är hur den kom att fungera som masskommunikation. Varje söndag vid samma tid i hela landet lästes samma texter. Man lyssnade till ordet och sjöng med i psalmerna. Så småningom kom kravet att man skulle visa att man förstått vad man hört. Prästerna började förhöra församlingen. Ordet blev bokstav genom psalmböckerna, katekesen och almanackan. Man behövde kunna läsa för att lära och vi hade fått våra första folkböcker.

Allt det här har Egil Johansson åskådliggjort genom att skildra Fastlagssöndagen den 13 februari 1820 i Tuna nya kyrka, den som byggdes 1777, efter den gamla som stått i sju sekler. Det är Gertrud Ersdotter från Lilldelje by och hennes familj

som står i centrum för berättelsen. Ur handlingarna hämtas människoöden från Tuna socken, Sveriges geografiska medelpunkt. De är samtidigt typiska för hur livet gestaltade sig för stora delar av den svenska jordbrukande befolkningen i början av 1800-talet. Lättläst och medryckande beskrivs i 27 korta kapitel hur kyrkan fungerade och ingrep i människornas liv.

Ett viktigt inslag i hur kyrkans budskap skall uppfattas är Egil Johanssons diskussion kring begreppen höger och vänster i kyrkorummet. De skall inte utläsas från vad som är höger och vänster när man träder in i kyrkan och har altaret framför sig. Istället skall de ses från altaret när man står vänd mot församlingen. Då blir höger den sida om korset där Maria är placerad, den blir evangeliesidan. Det är också den sida där kvinnorna satt, medan manssidan då blir den vänstra sidan av mittgången. Det här är en diskussion som säkert kommer att fortgå. Den griper djupt in i rotade föreställningar.

Den käll- och litteraturförteckning som avslutar *Kyrkböckerna berättar* ger uppslag för den som vill studera vidare. Alla släktforskare kan här få hjälp för att lättare kunna bemästra de stötestenar som alltid ligger i vägen.

Många fina illustrationer bidrar till att göra framställningen konkret. Dessutom har ett studiematerial tagits fram i anslutning till boken. Om det kan Demografiska databasen i Umeå ge besked.

Gun Boberg

OVE LUNDBERG: Skogsbolagen och bygden. Ekonomisk, social och politisk omvandling i Örnsköldsviksområdet 1860-1900. Umeå Studies in Economic History 5. Umeå 1984. (Distribution: Ekonomisk-historiska institutionen. Umeå universitet.)

Norrlands betydelse för Sveriges industrialisering har sedan många år framstått som ett av de viktigaste forskningsområdena för historiker och ekonomhistoriker. Skogen, malmen och vattenkraften var en förutsättning för att Sverige under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet skulle förändras från ett agrart samhälle till ett industrisamhälle. I ett stort antal böcker och artiklar har forskarna beskrivit det svenska industrisamhällets framväxt, men mer sällan har industrialiseringens sociala, ekonomiska och politiska konsekvenser ställts i förgrunden.

I en nyligen publicerad doktorsavhandling från ekonomisk-historiska institutionen vid Umeå universitet har Ove Lundberg valt att studera ett viktigt problem i den norrländska industrialiseringsprocessen, nämligen skogsbolagens roll i omstruktureringen av det norrländska samhället. Avhandlingens titel är *Skogsbolagen och bygden. Ekonomisk, social och politisk omvandling i Örnsköldsviksområdet 1860-1900*.

Lundberg har utifrån tidigare forskning iakttagit att industrialiseringen i Norrland präglades av en stor ensidighet och obalans, där industrialiseringens spridningseffekter kom att få mycket olika effekter inom regionen. Han menar att man kan urskilja en mycket tydlig funktionsuppdelning. I

kustområdet tillverkades sågade trävaror och i inlandet skedde råvaruframställningen. Denna funktionsuppdelning måste enligt Lundberg ha medfört att samhällena kom att påverkas mycket olika.

För att kunna studera denna process har Lundberg valt att studera ett område, där detta kust-inlandsmönster går att följa. Valet föll därför på Örnsköldsviksområdet. Det hade emellertid varit möjligt att välja andra delar av övre Norrland, men i bakgrunden finns också personliga skäl, eftersom Lundberg själv kommer från Anundsjö.

Det intressanta i Lundbergs undersökning är att han lagt tyngdpunkten vid skogsbolagens agerande. Det finns en traditionell bild av hur skogsbolagen gick fram med många gånger mycket hårda metoder för att komma över skog. Bönderna blev lurade att sälja till låga priser. Ibland skulle detta ha skett under brännvinets inflytande. Lundberg visar emellertid att detta till vissa delar är mer mytbildning än verklighet. Flertalet bönder fick betalt för vad skogen verkligen var värd. I de fall det finns belägg för lurendrejeri tycks detta höra till undantagen.

Lundberg har försökt skildra skogsbolagens möte med det norrländska bondesamhället i ett så brett perspektiv som möjligt. Mot detta skulle man kunna invända och säga att många slutsatser blir alltför generella, men samtidigt ligger det något positivt i detta tillvägagångssätt. Vi får en översiktlig bild av utvecklingen och där det fordras mer kunskap är det möjligt att gå vidare för att ställa mer precisa frågor. Det är t ex mycket tacknämligt att det politiska perspektivet vävs in i en ekonomisk historisk framställning, vilket annars hör till undantagen. I denna bok är kapitlet om skogsbolagens agerande på kommunalstämmorna ett av de mest intressanta. Den graderade rösträtten gjorde att skogsbolagen fick ett mycket stort inflytande. Men detta inflytande utnyttjades mycket olika. Främst i direkta intressefrågor som rörde skogsnäringsen bemödade sig skogsägarna att agera, men då det skedde var det en kraftfull mobilisering. I övrigt lade man sig inte i bondesamhällets politiska beslutsfattande.

För Lundberg har det viktigaste varit att studera de ekonomiska, sociala och politiska konsekvenserna av skogsbolagens etablering i det norrländska lokalsamhället. Bolagens uppköp av skog berörde i Örnsköldsviksområdet i första hand nybyggen. Enligt Ove Lundberg kan detta förefalla underligt, men förklaringen är den att dessa jordbruk inte var självförsörjande. Nybyggarna erbjöds pengar för någonting man inte ansåg ha stort värde. I många fall fick bolagsköpet inga negativa sociala konsekvenser för nybyggaren. Han bodde kvar där också efter försäljningen. I de gamla jordbruksbyarna fortsatte däremot bönderna att äga sina hemman. Lundberg kan bland annat visa att antalet självägande bönder var mer eller mindre detsamma år 1860 som vid sekelskiftet.

Skogsbolagens etablering fick naturligtvis betydande konsekvenser för den sociala omstruktureringen. Deras behov av arbetskraft var stort. Speciellt timmerdrivningen i inlandet krävde en stor arbetskraft. Denna kom ur bondesamhället, men under sommarhalvåret återgick man till arbete inom den agrara sektorn. Antalet arbetare i området ökade mycket markant, men Lundberg menar att denna ökning är mindre intressant. Han vill istället betona förändringen av arbetets innehåll.

Skogsbolagens agerande på det politiska planet följde olika steg. Till en början var motsättningarna mellan "herrar" och bönder små. I första hand beroende på att rösträtten gav skogsbolagen en oförtjänt stor andel röster, men böndernas inflytande fanns likväl kvar och de kunde göra sin stämma hörd. Men med skogsbolagens ökade krav på inflytande skedde en förändring. Bolag och bönder ställdes mot varandra. Bolagen ville få kontroll över taxeringsarbetet. Højningar och sänkningar av bolagens taxeringsinnehav fick också konsekvenser för bönderna. Detta var betydelsefullt, eftersom skogsbolagen till stor del ägde nybyggen som var lågt taxerade, medan böndernas jord hade höga taxeringsvärden.

Först under 1890-talet skedde en förändring av taxeringen så att hänsyn också togs till skogens värde, vilket fick bolagen att agera mot højningar. Den tredje fasen av utvecklingen på det politiska planet präglades av kompromisser. Den är svårare att i detalj studera, men det förefaller som om bolagen blev mindre intresserade av kommunalpolitiken. Deras verksamhet hade växt till den grad att kommunalutgifterna var marginella. Men man kan likväl se hur bolagen försökte integrera den kommunala beslutsprocessen i sin egen verksamhet.

Kring sekelskiftet drog sig emellertid bolagen ur de kommunala angelägenheterna. En framväxande arbetarklass krävde rösträtt och inflytande, samtidigt som partiväsandet började ta form, vilket gjorde bolagens kommunala agerande överflödigt och deras intressen kom framledes att drivas i mer demokratiska former.

Det stycke norrländsk historia som behandlas i Ove Lundbergs avhandling lämnar flera nya bidrag till vår kunskap om det norrländska industrisamhällets framväxt och de konsekvenser det fick för befolkningen. Boken är dessutom personligt skriven. Tyvärr är dock typografin ibland dålig, men det är likväl innehållet som lämnar det bestående intrycket. Det är en bok för alla som är intresserade av en dramatisk period i Norrlands historia.

Tom Ericsson

SLÄKTNAMN I UMEÅ 1622-1820. Samlade och utgivna av Kungl. Vetenskapssamhällets personnamnskommitté. *Anthroponymica Suecana* 10. Umeå 1984. ISSN 0402-5822. ISBN 91-7174-173-9.

Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala personnamnskommitté, som bildades 1958 på initiativ av Ivar Modéer, inledde sin verksamhet med en undersökning av personnamn i muntlig tradition. Arbetet med insamling av släktnamn tog fart först i början av 1970-talet med Roland Otterbjörk som arbetsledare. Tanken var att undersöka släktnamnskicket framväxt med utgångspunkt från kyrkböckerna från några mellansvenska städer, Uppsala, Enköping, Arboga och Örebro. Av dessa har hittills enbart Uppsala blivit någorlunda ordentligt genomgången. Sedan ett par av personnamnskommitténs medlemmar lämnat Uppsala och flyttat till Umeå, blev det aktuellt att samlas i material även därifrån. Det är resultatet av denna umeåundersökning som nu föreligger i bokform.

Huvudansvaret för excerperingen av materialet har åvilat Margit Wennstedt. Som arbetskommitté har fungerat Sigurd Fries, Roland Otterbjörk och Lars-Erik Edlund.

Materialet till namnboken har excerperats främst ur bevarade mantals- och skattelängder samt kyrkoarkivalier för Umeå stad och socken. Kyrkböckerna har excerperats fullständigt vad gäller vuxna personer, dock med viss sällning av utsocknes dopvittnen och minderåriga. En mängd umebor möter alltså läsaren. Det är dock i första hand en språklig redovisning. Genealoger och släktforskare kan säkert ha nytta av boken men bör rimligtvis ha anledning att efterlysa fylligare personuppgifter.

I en inledning redogör Roland Otterbjörk för namnbokens material och uppställning. Man saknar här ett klargörande av vilka namn som är medtagna och en definition av vad som här avses med termen *släktnamn*. Av allt att döma är nämligen, bokens titel till trots, även andra namn än regelrätta släktnamn medtagna. Alla upptagna soldatnamn är väl t.ex. knappast att betrakta som släktnamn i den meningen att de ärvdes av soldatens efterkommande. Frågan om namnens ärftlighet berörs för övrigt inte alls. Soldatnamnen, som ägnas stort utrymme i inledningen, är dock av intresse, då de ju mycket ofta kommit att leva kvar som släktnamn. Inledningens terminologiska förbistring är i detta sammanhang aningen förvirrande. Det talas exempelvis på ett ställe om att *släktnamn/tillnamn* redovisas (patronymika dock undantagna om de inte är ärftliga). På ett annat ställe sägs att namnboken endast upptar "efterställt tillnamn av annan typ än patronymikon". Ett avsnitt, som heter De äldre tillnamnen, behandlar "individuella tillnamn och inte 'släktnamn' i vår mening". Vad innebär termen *tillnamn* i dessa sammanhang?

I inledningen beskrivs också kortfattat de olika släktnamnstyper som förekommer, och när de uppträder. I en borgarlängd från 1630 saknas helt släktnamn, medan 1679 års längd upptar 18 olika sådana. I en mantalslängd från 1699 bär drygt 60% av umeborna ett släktnamn eller "personligt tillnamn" (är den sista namntypen också medtagen i materialsamlingen?). I 1690 års mantalslängd urskiljer Roland Otterbjörk fem olika namntyper, enstaviga namn (t.ex. *Sand*), avledningar (t.ex. *Westling*), latiniseringar (t.ex. *Burgerus*) sammansättningar med *-man* (t.ex. *Degerman*) och slutligen övriga sammansättningar (t.ex. *Isbärgh* - en stavning, som förresten inte redovisas i materialsamlingen).

Flera släktnamn har anknytning till den förste namnbärens hemort; *Teger*, *Tegerlund* och *Tegman* kommer t.ex. från *Teg* och *Ansberg* från *Ansmark*. Ofta är det dock svårt att avgöra, om ett namn har dylikt ursprung, då källorna ofta tigger om födelseorten. I de enskilda namnartiklarna saknas helt uppgifter om namnens ursprung; dock nämns personernas hemort och födelseort i förekommande fall. Sannolikt har man ansett det vara ett alltför omfattande arbete att språkligt kommentera de enskilda namnen. Det hade dock gjort boken betydligt mer läsvärd. Det är också synd, att man på grundval av det stora och intressanta materialet inte har gjort några mer djupgående analyser av t.ex. de olika namntypernas frekvens vid olika tidpunkter och i olika socialgrupper. Ett efterterledsregister för sammansatta namn och ett register över olika avledningsändelser hade varit upplysande och knappast

krävt så mycket arbete att sammanställa.

Boken är alltså främst en materialsamling, för övrigt den första av sitt slag i Sverige. Till sist därför något om materialredovisningen. Eftersom de mest skiftande stavningar av samma namn kan förekomma, har det uppenbarligen berett utgivarna svårigheter att välja rubrikform. Namnen förtecknas i alfabetisk ordning efter namnets mest normala stavning. Därvid har principen varit, att namn och namnleder, som är identiska med vanliga svenska ord, har fått sin nu-svenska stavning, om denna är belagd (vedertagna stavningar av t.ex. adliga namn undantagna). I flera fall har jag svårt att förstå tillämpningen av dessa kanske inte helt klara principer. Varför har t.ex. *Hjelmdahl*, som enbart är belagt med denna stavning, fått rubriken *Hielmdahl*? Vidare förekommer rubrikerna *Diurberg* och *Diurman*, trots att bland beläggerna för dessa namn stavningen *Djur-* återfinns. Under rubriken *Swa(h)n* finns vidare stavningen *Svan* belagd, medan man under rubriken *Svanborg* enbart finner stavningen *Swanborg*. Flera andra exempel på sådana inkonsekvenser finns. Ibland har rubrikerna gjorts heltäckande för alla stavningsvarianter, t.ex. *Axe(l)l(s)son* (ärfdigt patronymikon enligt inledningen), ett ganska svårläst och väl onödigt system, som dessutom inte är konsekvent genomfört. Under rubriken *Granbo(h)m* återfinns sålunda, förutom *Granbom* och *Granbohm*, även stavningarna *Granbohum*, *Granboum* och *Granbaum*.

Recensenten är den förste att erkänna, att det sannolikt är svårt att finna ett konsekvent system för stavning av namnrubrikerna. Med tanke på att boken främst är en materialsamling, kunde emellertid något mera omsorg ha lagts ned i detta hänseende. En del frågetecken inställer sig också vid jämförelse mellan inledningen och materialsamlingen. På s. XII omnämns t.ex. några släktnamn från en bakugnslängd från 1676, av vilka flera inte finns medtagna i materialsamlingen. Ibland saknas också förklaringar till vissa ogenomskinliga förkortningar (exempelvis *bul*, som väl åsyftar den nämnda bakugnslängden, under *Anders Tegman* och *Pedher Wikman*).

Om än behäftad med vissa brister, är det emellertid tacknämligt att vi nu har fått en fyllig sammanställning av släktnamnsskicket i en del av Sverige. Mycket av intresse borde kunna vaskas fram ur det rika materialet. Det är bara att hoppas att några griper sig an denna uppgift. Varför inte uppsatsskrivande studenter i svenska eller nordiska språk?

Mats Wahlberg

FLORILEGIUM NORDICUM. EN BROKIG BUKETT.

Det är en mycket brokig bukett som bundits till Sigurd Fries' 60-årsdag. Tidsmässigt spänner *Florilegium nordicum* över en oerhört lång period, från germansk forntid med Oskar Bandles "Zur Typologie der germanischen Flussnamen" till inhemsk nutid med Åke Jonssons "Det svenska folkets klagomål. Något om en språkvårdarens korrespondens".

Också i fråga om ämnesval är spridningen stor. Här behandlas uttal i Gun Widmarks "Persilja - en centralsvensk novation", morfologi i Lennart Mobergs "Ett fall av flexionsväxling i fornsvenskan", syntax i Rune Gustafssons "Universellt och svenskt. Något om relativsatser". Birger Liljestrand behandlar pronomenvalet hos den nyländska författaren Josefina Bengts. Ett betydligt snävare område än Liljestrand har Börje Tjäder valt, då han tolkar en enda strof ur Kellgrens Den nya skapelsen och där framför allt - i polemik mot T Johannisson - diskuterar hur adverbet *mer* skall tolkas. Han förutsätter att diskussionen skall gå vidare (s 265). Möjligen finns väsentligare problem att diskutera.

Det är för övrigt påfallande att så många författare väljer att behandla enskilda ord. Lennart Elmevik ägnar sig i uppsatsen "Till tolkningen av runinskriften på Vibyhällen i Sollentuna" åt att tolka ordet *aina* på stenen. Han har tagit fasta på Gunnar Leijströms analys (1934) att ordet "är kongruent med föregående *bru*". Leijström antog att *aina* skulle ha indefinit betydelse, trots att paralleller saknas i runsvenskan. Elmevik anser att ordet skall tolkas 'enastående'. Han kan visserligen inte heller uppvisa några parallellfall från runsvenskan, men tolkningen är dock betydligt mer tilltalande än tidigare tolkningar. Dessutom får också det redan av Leijström anförda exemplet *burg aina* ur Gutasagan mer mening i sitt sammanhang, om det tolkas 'enastående borg'. Däremot torde det vara svårt att ur övriga exempel på *en* i Söderwalls ordbok läsa in en betydelse 'enastående'. Spekulationer om tolkningar där materialet är så bräckligt som i fråga om betydelser i runsvenska-fornsvenska måste med nödvändighet bli mer eller mindre plausibla gissningar.

Om en runinskrift handlar också Roland Otterbjörks "Eftermälet på Kolsundsstenen". Även här är det främst fråga om ordforskning även om syntaxen berörs. Författaren polemiserar mot Elias Wesséns märkliga tolkningsförslag, där han bl a tvingas föra in ett i övrigt helt okänt kvinnonamn *Ginna* för att få sin tolkning att gå ihop. Otterbjörks tolkning av inskriften är betydligt elegantare. Problemet är dock, liksom för Wessén, runföljden *kina*. Otterbjörk vill tolka ordet som "ett appellativ med syftning på den döde, måhända en kenning för 'hövding' eller ännu hellre ett släktskapsord". Skada bara, att Otterbjörks tolkning förutsätter felristning - stenen uppvisar faktiskt åtminstone en säker felristning, *sain* för *stain*, så detta kan vara en möjlighet - men dessutom att ordet i runsvenskan skulle vara hapax legomen. Tyvärr är det så att också de mest tilltalande tolkningar förblir gissningar, om källmaterialet är alltför sprött.

Förutom de som redan har nämnts ovan skriver följande författare om enskilda ord och uttryck: Carl-Eric Thors om *de*

fävitiska jungfrurna och *begabba*, Olav Ahlbäck om *åbörd*, Jan Nilsson om det isländska växtnamnet *smårt*, Jon Aðalsteinn Jonsson om isländska ord för *hink/spann*. De tre sistnämnda uppsatserna har också dialektgeografiska aspekter.

Om dialektgeografi handlar också Inger Ejskjærs artikel om dansk ordbildning: "Danske dialektale adjektiver på *-let(t)/løddet* og *-lagt* i skandinavisk belysning". Artikelförfattaren har källkritiskt granskat danska belägg i ordböcker och dialektsamlingar och dessutom satt det danska materialet i relation till annat nordiskt dialektmaterial. Artikeln är koncis (7 s). Den visar att en begränsning av sidantalet - som ju alltid finns i fråga om festskrifter - inte behöver leda till begränsning av synfältet.

Om ordbildning handlar också Gösta Holms "Typen isl. *samtida*, sv. *samtida*. Ett ordbildningselements historia" och Claes-Christian Elerts "Examinand, intervjuoffer... Nomina parentis - ett avsnitt av svensk ordbildningslära". Den senare artikeln har en intressant uppläggning genom att den inte enbart tar upp suffix som traditionellt anses bilda nomina parentis, t ex *-and/-end* - bildningar med sådana suffix är för övrigt inte så talrika i svenskan - utan också andra bildningar, sammansättningar och särskilda substantiv, t ex *mordoffer, hittabarn, fånge*. Det är ett grammatiskt-semantiskt fält som undersöks.

En uppsats av Nils Hallan har rubriken "Jämtland og Frostatingslova". Rubriken är lite missledande. Vad Hallan visar är att den som skrivit ut brev för några klagande jämtländska bönder bör ha känt till uttrycket "At lögum skal land vårt byggja, en eigi at úlögum eyða" i Frostatingslagen. Originalbrevet är förkommet, men i ett dombrev citeras det: "at nicolas hafde so øyt landet at þat matte eighi bygghiazst ef nicolas optnemfdr hefði lenger vmboðet". Uppsatsen har sitt interesse genom att den pekar på den i nordiskt lagspråk så uppmärksammade frasen och visar hur den i ett konkret rättsfall användes. Hallan hänvisar också till Knut Robberstads intressanta härledning till romersk rätt: "ut civitas fundetur legibus". Däremot visar uppsatsen enligt min mening ingenting annat än att den som formulerat det nu förkomna brevet - förmodligen en professionell skrivare - har känt till just den version av frasen som ingår i Frostatingslagen.

Flera av uppsatserna behandlar ortnamn. Oskar Bandles översiktliga uppsats har redan nämnts. Icke-nordiska forskare har naturligt nog ofta ett vidare perspektiv då de skriver än nordbor. Om vattensystem, om än i betydligt mindre skala än Bandles, handlar Karl-Hampus Dahlstedts "Omsjö, Uman och Junsele. Tre ångermanländska ortnamn ur samma rot?". Själva uppläggningsen gör uppsatsen spännande att läsa. För att kunna ta ställning till sakfrågan bör man förutom nordiska språk också kunna samiska och finska. Säkert kommer uppsatsen att väcka diskussion.

Betydligt mer speciell i sammanhanget är Karl Inge Sandreds bidrag "A River-Name, a Linguistic Change and the Importance of Non-Linguistic Evidence", ett inlägg i en debatt om hur ett engelskt flodnamn skall tolkas.

Björn Hagström diskuterar tolkningen av "Mykines - ett färöiskt ortnamn". Lars Huldén skriver om "En hemmansklyvning

i Österbotten 1768" och visar hur svenskt och finskt namnstoff samsades på Jacola hemman i Nykarleby socken: svenskt på den odlade marken, finskt på naturlokalerna. - Här borde finnas möjlighet att genom vidare intensivstudier kartlägga hur svenskt och finskt namnstoff fördelar sig efter kusten. Man kommer då också in på frågan om finnarnas erämarker och deras utsträckning.

1979 publicerade Sigurd Fries en artikel i Saga och sed, där han efterlyste ytterligare forskning in fråga om förhållandet växtbeteckningar - terrängord. Evert Melefors har hört sammat efterlysningen och skrivit en väl underbyggd artikel om "*Ling* och *gravn* - växtbeteckningar i ortnamn på Gotland".

Thorsten Andersson tar i "Norrländska sockennamn på -rå" upp ett tidigare av flera forskare behandlat problem. Han diskuterar deras tolkningsförslag och konstaterar att flera av namnen, *Arbrå*, *Nordingrå*, *Säbrå* och *Vibyggerå* innehåller ett gammalt -*radh* 'område'. Det intressanta är att författaren inte bara ser namnen ur ett begränsat norrländskt perspektiv utan också drar in danskt material, där namnformerna antas gå tillbaka på ett fda -*rath*, *-*ræthi* 'område, som nogen har rådighet over'. Andersson påpekar att de norrländska -*rå*-namnen bör sammanhållas med Mälardalskapens sockennamn på -*hårad*. Han anser att det i bägge fallen är fråga om bygger som "vid sockenindelningen inordnats som distrikt i den nya organisationen".

Thorsten Andersson är försiktig i sina slutsatser. Lars Hellberg framstår i artikeln "Svetjud och Norrlanden. En kompakt forskningsrapport" som hans kontrast. Hellberg konstruerar på grundval av sin tolkning av ortnamnen hur Svea rike var organiserat. Han anser ortnamnen vara den bästa källan till kunskap om "svearikets äldsta skeden" och om "sociala förhållanden i förhistorisk tid". Konstruktionerna har säkert roat författaren, men när ortnamn används på det här sättet blir resultatet en fantasiprodukt. Enbart ortnamnen säger ingenting om ett rikes politiska och sociala organisation.

I festskriften ingår några artiklar som behandlar personnamn. Rolf Hedquist skriver om "Egennamnens semantik". Som han själv påpekar i en not är rubriken anspråksfull och knappast heltäckande. Den enkät han presenterar är däremot intressant. Han har låtit studerande gradera vissa namn enligt en sjugradig skala. I artikeln redovisas bilden av en person med namnet ALMA, som i de studerandes föreställning visar sig vara "ful, kort och tjock, gammal och snäll, gammaldags, inte särskilt smart, ganska fattig, hemvävd, från landsbygden och från socialgrupp 3". Frågan är om det här inte snarast är ungdomars schablonbild av äldre kvinnor som redovisas. Namnet ALMA har ännu inte fått någon renässans utan bärs numera nästan bara av gamla kvinnor; enligt Allén-Wählin Förnamnsboken, bärs namnet i huvudsak av kvinnor födda på 1890-1910-talet. - Men detta förhållande gör inte undersökningen ointressant. Det vore bra att få fler attitydundersökningar till förnamn, särskilt om man kunde sprida undersökningarna till olika regioner. Det borde t ex vara lönande att jämföra attityder till namn i Sverige med attityder i Finland. Man borde då helst välja både svensk- och finskspråkiga regioner och ta med såväl svenska som finska namn.

Maria Bolanders och Birgitta Henes "Om *Professorn* och and-

ra namn i populära flick- och pojkböcker" är den ojämförligt längsta av alla artiklarna. Materialet har hämtats från ett projekt där språkliga skillnader mellan "flick- och pojkböcker, s k triviallitteratur och kvalitetslitteratur samt manliga och kvinnliga författare" undersöks. Tyvärr är artikeln amatörmässigt upplagd. Det verkar som om författarna velat redovisa så mycket databehandlat material som möjligt och kommentera det ur olika aspekter. Här behandlas personnamn, ortnamn, "namn på djur", "namn på omtalade gestalter", övriga namn. Om författarna enbart nöjt sig med den kvantitativa undersökningen, den där resultaten redovisas på s 54, hade uppsatsen blivit mer helgjuten och gjort ett mer professionellt intryck. Undersökningen motiveras ju enligt författarna av att "man i elevens språkbruk konstaterat att flickor i sina uppsatser har en tendens att använda fler personnamn än pojkarna, medan pojkarna använder fler ortnamn" (s 30). Nu har författarna i stället valt att därutöver rätt osystematiskt kommentera kvalitativa drag i materialet, och här blir framställningen ofta ganska rörig. Det gäller speciellt underavdelningen Binamn, där morfologiska och semantiska drag blandas, och där inte heller betydelse och funktion hålls isär (s 43). Jag har t ex mycket svårt att förstå det rationella bakom att *Stor-Anders* och *Ful-Arvid* klassas som "egenskapsnamn" och *Lockige Fridolf* som "lärarnamn". Alla tre uttrycker egenskaper, men det sista namnet refererar till en lärare.

Lars-Erik Edlunds artikel "Staingyllp och slåggagys. Några gotländska invektiv samlade av Per Arvid Säve" är däremot en mycket systematiskt redovisad undersökning, som först grupperar materialet morfologiskt och sedan semantiskt. Den är väl underbyggd, och trots de många och långa litteraturhänvisningarna och noterna är den lättläst.

Tryggve Sköld behandlar "Några namn i Völundarkviða", *Svanhvít*, *Alvittr*, *Alvrön*, *Vlfsiár* och *Vlfdali* [r]. Författaren redovisar inledningsvis tidigare forskning i komprimerad form. Det intressanta är, att Skölds tolkningar genomgående bygger på svanjungfrumotivet. Det är lätt att följa tankegångarna när det gäller de tre första namnen. Men tolkningarna av *Vlfsiár* och *Vlfdali* [r] verkar åtminstone för mig tämligen äventyrliga.

Litteraturvetaren Magnus von Platen ger en nyttig komplettering till landsmålstexternas bibliografi. Sist i denna recension av *Florilegium nordicum* skall nämnas en uppsats om blommor: Mats Rydéns "Shakespeare, blommorna och språket". En sådan bör ju ingå i en hyllningsskrift till en växtnamnsforskare som Sigurd Fries.

Gudrun Utterström

ELINA HELANDER: Om trespråkighet. En undersökning av språkvalet hos samerna i Övre Soppero. Acta Universitatis Umensis 67. Umeå 1984.

Landets första doktorsavhandling inom universitetsämnet samiska har under hösten lagts fram vid Umeå universitet. *) Författare är *Elina Helander*, själv same och bördig från Utsjoki i nordligaste Finland. Ingen kan märka att det språk som avhandlingen är skriven på, svenska, faktiskt är författarens tredjespråk, och volymen är över huvud taget omsorgsfullt genomarbetad och mer anmärkningsvärt: tillgänglig för en betydligt bredare krets av läsare än som vanligen är fallet med akademiska avhandlingar. Man behöver till yttermera visso inte behärska vare sig samiska eller finska för att med utmärkt behållning läsa boken.

Avhandlingens titel är: *Om trespråkighet. En undersökning av språkvalet hos samerna i Övre Soppero*, och den redovisar en detaljstudie av i vilka situationer som samiska, svenska eller finska är det naturliga samtalsspråket för 55 vuxna samer på undersökningsorten. Teoretiskt är arbetet väl förankrat i den internationella tvåspråkighetsforskningen, och perspektivet vidgas emellanåt genom suggestiva jämförelser mellan förhållandena i Övre Soppero och flerspråkighet i Paraguay, i Tanzania, i det norditalienska samhället Sauris eller bland Yaqui-indianer i Arizona.

Övre Soppero är en liten by 7 mil nordost om Kiruna och 5 mil från finska gränsen. Invånarantalet uppgick 1978, när undersökningen påbörjades, till 249 personer - av dem var 2/3 samer. En klar majoritet av icke-samerna hade finska som förstaspråk, åtminstone gällde det inom det åldersintervall, 20- till 70-åringar, varur förf. hämtade sina intervjupersoner. Samerna inom samma åldersskikt kunde alla betraktas som trespråkiga, och det är alltså på dem och deras språkliga beteende som den egentliga undersökningen är koncentrerad. Att arbetets ram snarare utgörs av de trespråkiga Sopperosamerna än av orten Övre Soppero har fört med sig att beskrivningen också kunnat utsträckas till hur försökspersonerna talar när de är på tillfälligt besök i Kiruna, Vittangi eller finska Karesuando.

Undersökningen bygger på i huvudsak två typer av data: å ena sidan svar på ett stort antal intervjufrågor som förf. ställt enligt ett standardiserat formulär, å andra sidan författarens egna iakttagelser under återkommande och ibland långvariga vistelser i det aktuella området. Det är inte troligt att fältarbetet kunnat genomföras med tillnärmelsevis lika gott utbyte, om det inte varit så att förf. också själv behärskar alla de inblandade språken. Medan intervju-svaren (som ju lättare låter sig jämföras mellan olika personer) får sägas bilda stomme i undersökningen, fyller de mer ostrukturerade observationerna den viktiga uppgiften att konkretisera och levandegöra olika mönster och tendenser. Det är mycket tack vare dem som man ett stycke in i boken börjar känna sig bekant med vissa nyckelpersoner i byn, och de ger framställningen en omväxling och helhetsprägel som

-----

*) Opponent vid disputationen var undertecknad. En mer in-trängande och konstruktiv recension kommer att publiceras i ett annat sammanhang.

nog många läsare kan känna behov av när tabellerna duggar tätt och kommentarerna till dem behandlar samtalssituationer eller intervjupersoner ur bara en aspekt i taget. Problemet med resultatens representativitet är av underordnat intresse i Elina Helanders avhandling, eftersom det här inte är fråga om en stickprovundersökning. Frånsett ett naturligt bortfall ingår bland intervjupersonerna samtliga Sopperobor som med avseende på etnicitet och ålder uppfyller urvalskriterierna. Förf. gör aldrig anspråk på att hennes rön skulle äga giltighet för någon ännu vidare population.

Efter några sidors inledande diskussion av teorier och metoder följer i kap. 4 dels en kort karakteristik av Övre Soppero (den kunde ha fått vara fylligare vad särskilt gäller de bybor som inte blir föremål för närgranskning), dels nyttig bakgrundsinformation om samernas villkor i äldre tid och i dag - i fråga om t.ex. näringar, språk, skolväsen, religion och organisationer. Därefter vidtar med kap. 5 och 6 redogörelsen för undersökningsresultaten. De kapitlen upptar mer än 80% av hela framställningen, vilket ger en antydning om att avhandlingen har en långt mer empirisk än teoretisk inriktning.

Som upptakt till materialredovisningen får vi veta hur intervjupersonerna fördelar sig på åldersgrupper (yngre, medelålders och äldre) och yrken (renskötare, hemmafruar och övriga). Det förhållandet att de bägge första yrkeskategorierna är i praktiken enkönade gör det i fortsättningen svårt att avgöra om ett konstaterat samband mellan "yrke" och språkval inte snarare är ett samband mellan kön och språkval. Här lämnas vidare upplysning om hur väl intervjupersonerna (enligt egen skattning) bemästrar de tre språken i tal och skrift. Under det att samtliga talar och i tal förstår samiska, svenska och finska, visar det sig vara bara 19 av de 55 som kan läsa alla tre språken, och en enda som uppgivit sig vara trespråkig också när det gäller att producera sig själv i skrift. Vi får dessutom veta hur många i varje ålders- och yrkesgrupp som i första resp. andra hand använder samiska, svenska eller finska som hemspråk. Det framgår att samiska är det självklara språket i hemmiljö för hela 51 av försökspersonerna, en talar finska, och återstående tre (alla yngre) har menat sig använda omväxlande samiska och svenska.

Frågan om hemspråket leder in på det som är avhandlingens huvudproblem, nämligen vilket av sina möjliga språk som Sopperoborna väljer att göra bruk av i vissa givna kommunikationssituationer, med tilläggssyftet att "relatera språkvalet till sociala och kulturella faktorer för att utröna om det föreligger några systematiska samband" (sid. 2 i avh.). Ett motiv (av flera) för en sådan uppläggning kan vara att styrkan i gruppens språkvalsnorm får antas avslöja en del om den studerade flerspråkighetens livskraft - dålig överensstämmelse mellan olika talares språkval i samma situation tyder på att samhällets (och därmed snart individens) flerspråkighet sjunger på sista versen. Motsatsen kallas *diglossi* och kännetecknas av att de flesta som hör till gruppen har klara och samstämmiga föreställningar om i vilka situationer det ena eller andra språket är korrekt eller passar bäst. Det är det senare tillståndet som man inom tvåspråkighetsforskningen brukar förknippa med stabila och långlivat fler-

språkiga samhällen.

Sina slutsatser om Sopperosamernas språkval bygger förf. alltså inte på analys av autentiskt tal i verklig kommunikation, utan först och främst på intervjupersonernas egna uppgifter om vilket eller vilka språk de tror att de skulle använda - i sammanlagt 86 preciserade talsituationer. Exempel på situationer är samtal med de egna barnen i hemmet, med andra bybor i samband med hjortronplockning, på bensinstationen i Övre Soppero med ägarens hustru och med restaurangpersonalen på Ferrum i Kiruna. Metoden har både för- och nackdelar. Till självrapporteringens avigsidor får man räkna risken för å ena sidan överrapportering av det språk (eller den språkform) som försökspersonen uppfattar som i sammanhanget korrektast, å andra sidan underskattning av den egna språkvariationen innanför en och samma situation. Mig förefaller det som om det senare i detta fall är allvarligare. De avgivna svaren fördelar sig nämligen genomgående på ettdera eller en kombination av de tre aktuella språken, trots att det här och där i kommentarerna framskyntar att också *språkblandning* förekommer (språken talas således inte bara växelvis i samma situation utan också, så att säga, på samma gång). I en not till kap. 6 framställs detta som ett intressant ämne för en särskild undersökning, och det är väl det minsta man kan säga. Vågar man förutsätta att språkblandningen ändå spelar en obetydlig roll i Sopperobornas tal har den valda datainsamlingsmetoden framför allt förtjänster: självrapportering ger jämförbara uppgifter om språkbruket i sådana situationer som inte är direkt åtkomliga för utomstående observation, och att lägga analysen på språknivå (i stället för att betrakta enskilda ord eller böjnings- och uttalsformer) är - närhelst verkligheten tillåter det - naturligtvis att föredra av rent beskrivningsekonomiska skäl.

Analysen av alla språkvalsdata går huvudsakligen ut på att de 86 tänkta samtalssituationerna sorterar efter ett antal utomspråkliga principer, och efter varje sortering kontrolleras i vad mån indelningen visar samband med intervjupersonernas språkval. Sålunda klassificeras alla situationer med avseende på t.ex. *interaktionstyp*, efter om det varit fråga om personliga eller mer uppgiftsorienterade/affärsmässiga kontakter (idén härstammar från språkantropologen John Gumperz), och därefter jämförs de typiskt personliga situationerna med de typiskt affärsmässiga vad gäller intervjupersonernas val av språk. Förf. finner att utpräglat affärsmässiga samtal nästan uteslutande förs på svenska eller (vid besök i finska Karesuando) finska, och praktiskt taget aldrig på samiska. På samma vis provas en gruppering av talsituationerna efter *domän* (bl.a. familjen, bekantskapskretsen, religion, offentliga ärenden; språksociologen Joshua Fishman står för uppslaget), *scen* (hemmet, sommarvistet, kyrkan, posten i Övre Soppero etc.) och *ort* (fjällen, Övre Soppero, Vittangi o.s.v.). För varje indelningsgrund jämförs intervjupersonerna uppdelade på åldersgrupper och yrken.

Författarens sätt att presentera den här mycket omfattande analysen väcker min beundran. Hon har valt en krävande komposition i och med att samma data skall redovisas gång på gång - bara sorterade efter nya principer. Inte utan elegans har hon både undvikit svårare upprepningar och lyckats hålla spänningen vid liv ända till slutet, bl.a. genom att portio-

nera ut den nya informationen i väl avvägda doser och genom att med jämna mellanrum lägga in sina mjukdataobservationer.

Själva analysförfarandet är jag däremot rätt kritisk till. Resultaten visar att ingen av de prövade modellerna förklarar Sopperosamernas språkval fullt ut (starkast är troligen sambandet med interaktionstypen). Från ett sådant konstaterande borde förf. ha gått vidare och försökt skapa en ännu bättre förklaringsmodell - förutsättningslös i förhållande till tidigare undersökningar men härledd ur hennes eget material. Hon kunde ha utgått från en sortering av situationerna efter det/de språk de utlöst hos försökspersonerna och i nästa steg använt så mycket mer fantasi för att upptäcka de verkligt distinktiva utomspråkliga faktorerna bakom språkvalet. Det enda försök som nu görs att primärt klassificera talsituationerna på språklig grund är när förf. delar in dem efter graden av *språklig osäkerhet*. Dessvärre visar det sig vara ett ganska trubbigt mätinstrument som till råga på allt fått en olycklig benämning. Att en Sopperobo uppger sig använda såväl samiska som svenska i samtal med sina syskon i hemmet tycker jag vittnar om en nyanserad självsyn, ja närmast språklig säkerhet! Resultatdelen avslutas med att intervjupersonerna indelas efter sina svar på ett batteri av attitydfrågor, och vi får siffror för vilken användning av de olika språken inom familjedomänen som hör ihop med varje förekommande svarsalternativ, hur många som inom familjen använder samiska, svenska och finska av dem som svarat ja resp. nej på t.ex. frågan: "Anser Du att icke-samer har för stora rättigheter i fjällvärlden?".

Utrymmet medger inte att jag här går in på detaljresultat i avhandlingen. De är många och mestadels intressanta. Att de inte låter sig sammanfattas på några få rader beror till en del på att språkförhållandena i Övre Soppero inte är så enkla, delvis också på att undersökningen aldrig fullföljts fram till någon ordentlig syntes. Sammanfattningar ges däremot både i slutet av boken (även på engelska och nordsamiska) och efter varje huvudavsnitt. Redigt och balanserat samlar de ihop viktigare punktresultat och medverkar till att göra boken lätt att läsa. Den som själv önskar dra ut linjerna ytterligare har gott om stoff att bygga på. I den bild av språksituationen i Övre Soppero som förf. tecknar är det påfallande hur väl samiskan befäster sin ställning som privatlivets språk. Visserligen vinner svenskan terräng, men inte minst bland byns ungdomar tycks användningen av samiska ha börjat spela en ny roll som etnisk symbol - ett slags ersättning för att vara verksam inom rennäringsen, vilket 85% av landets samer *inte* är. När de yngre samernas intervjuvar dessutom tyder på att finskan är på reträtt ligger det nära till hands att misstänka att den traditionella trespråkigheten i Övre Soppero är på väg att inom en relativt snar framtid avlösas av en samisk-svensk tvåspråkighet. Bättre grepp om den utvecklingen hade mer information också om Övre Sopperos icke-samer kunnat ge.

Elina Helanders doktorsavhandling utgör ett välkommet och värdefullt bidrag till kunskapen om en traditionell inhemsk flerspråkighet, som många svenskar säkert vet väldigt litet om. Bakom den färdiga boken ligger en arbetsprestation av format: såväl mångåriga fältstudier som ett träget slit för

att få bukt med alla insamlade data. Arbetet är inte utan brister i stort, men de uppvägs efter min mening av talrika förtjänster i stort som smått, och avhandlingen erbjuder både lärrik och underhållande läsning. Det är min förhoppning att den genom god spridning skall leda till ökade insikter och stimulera till fortsatt forskning om våra etniska minoriteter och om den språkliga mångfald som bakom central-samhällets utslätade fasad för en utsatt och ofta undanskymd tillvaro.

Mats Thelander

JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPET

Johan Nordlander-sällskapet, grundat 1979, bär sitt namn efter nestorn inom norrländsk humanistisk forskning. Sällskapet har till uppgift att verka i Johan Nordlanders anda. Det skall främja kontakten mellan å ena sidan forskare av skilda slag och å andra sidan institutioner som universitet, arkiv, bibliotek och skolor. Sällskapet skall vidare bl a utge källskrifter till Norrlands historia, folkliga kultur och språk samt publicera undersökningar inom dessa ämnen. Sålunda utger sällskapet en skriftserie, varav till dags dato (januari 1985) sju nummer utkommit. Sällskapets medlemsbok heter Tre Kulturer (två nummer utkomna). Medlemsbladet Oknytt utkommer med två omfångsrika dubbelnummer per år.

Medlemskap i sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften 50 kronor (insättes på postgirokonto nr 439 25 05 - 6). Ständigt medlemskap vinnas genom erläggande av en engångssumma om 500 kronor. Sällskapets medlemmar erhåller Oknytt samt årsboken. Johan Nordlander-sällskapet sammanträder minst två gånger per år, vanligen i Umeå. Vidare anordnar sällskapet årligen föreläsningar på ett par norrländska orter utanför Umeå.

OKNYTT. Medlemsblad för Johan Nordlander-sällskapet.
ISSN 0349-1706